

سیستمی ریقه برنی د شاهنشینا حسییان یا که قندا

(1450-1680 پ.ز)

ولات تمی شریف^{1*} و ئارام جلال حسن²

¹ پشکا میژوو، کولیزا زانستین مروفاہیتی، زانکویا زاخو، ہمریما کوردستانی – عیراق. (walat.shareef@staff.uoz.edu.krd)

² پشکا شینواران، کولیزا ناداب، زانکویا سہ لاحتدین، ہولیر۔ ہریم کوردستانی – عیراق. (aram.hassan@su.edu.krd)

<https://doi.org/10.26436/hjuoz.2025.13.4.1675>

بہ لافکر ن: 2025/12

بہسہندکر ن: 2025/08

وہر گرتن: 2025/07

يُؤخّته:

سیستمی ریځمېرنی د شاهنشینا حسیبیا یی کهځندا دهڅته هژمارتن ژ بابمټین گړنگ د میژوویا شاهنشینا حسیبیا یا کهځندا. ملاتنی حسیی ئیکم ملات دهڅته هژمارتن کو شیاپیې ل نهمدولئ دملتهکا ناقمدی دایمزرین. ئومان رولمکی سمرکی د میژوویا سیاسی و کهلتووری ل پروژهلالاتا کهځندا هېوون. حسیبیا ریکختهکا پښکهفتی د لایمنی کارگیری و سیاسیدا هېوو وکو شاهنشینا مسری و نیمپراتورییانا بابل. ئمف فکولینه روناهی ئیکخته سمر سروشتی دهستهلاتی د شاهنشینا حسیبیا یا کهځندا و دیارکرنا دهستهلاتا شاهی ژبر کو سیستمی ریځمېرنی شاهاتی بوو و همی دهستهلات د دهستی شاهیدا بوون. زیدهباری دهستهلاتا شاهی یا ره دوو ئنجومن هېوون پشکداری د ریځمېرنا شاهاتیدا دکر. نوژی پانکو (Panku) و تولیا (Tulya) هرچنده ئمقان دوو ئنجومنان رول د ریځمېرنا شاهنشینیدا هېوو. بملی بریارین دووماهیکی هر د دهستی شاهیدا بوو. د ئمفی فکولینیدا دئ باس ل کورتییهکا میژوویا سیاسی یا شاهنشینا حسیبیا یا کهځن و ئو قوناغین تیدا دمر بازبووین هاتییهکر. هر ورسا دیارکرنا چمانیا دهر کهځن و پښکهفتنا لایمنی کارگیری د شاهنشینا حسیبیا کهځندا هاتییهکر. زیدهباری دیارکرنا پښکھاتا ریځمېرن و رولئ ئوئ د ریځمېرنا شاهنشینا حسیبیا کهځندا هاتییهکر، ديسان بشویمیهکی کورت باس ل رولی سوپایی د ریکختن و ریځمېرنا شاهنشینا حسیبیا کهځندا هاتییهکر و ل دووماهیئی ئماژه ب یاسابین حسیبیا دایه و رولئ ئوئ د ریځمېرنا شاهنشینیدا دایه. ل گمل دیارکرنا رولی دادگهټن حسیبیا د سماندنا ئمقان یاسابان و ریځمېرنا شاهنشینیدا.

یہ قین سہرہ کی: شاہنشینا حبیبیان یا کہفن، سبستہ می، (نقصر نے، خاتو شا، نھجو مہی، بانکو، نھجو مہی، تولیا۔

پیشہ کی

ئەوى سەردەمى بىكەن ۋەكو شاھنشىنا مسرى ۋ ئىمپىراتورىيەتا
بابل ياكەشەن (۱۸۹۴-۱۵۹۵ پ.ز).

نُف فکولینه رونا هیئ دخیته سسر سیستهمی ریقهبرنی د شاهنشینا حیسسیا کهفدا، د گهل دیار کرنا سروشتی دستهه لاتا شاهی و بڼگه هی شاهی و پڼکها تا ریقهبرنی د شاهنشینا حیسسیا کهفدا، ژ بهرکو سیستهمی ریقهبرنی شاهاتی بوو، وه لات ژ لایئ شاهی دهاته ریقهبرن، شاهد د شاهنشینیدا بهر پرستی ناینی و لهشکمری و کارگیری و دادوهری بوو. ههمی دستهه لات د دستئ شاهی و خیزانا ئوی دابوو، ئف دستهه لاتا ره هایا شاهی همتا دووماهیکا سردهمئ نیمپراتورییه تا حیسسیان بهردوام بوو. زیدهباری دستهه لاتا شاهی یا ره ها دوو ئنجومن همبوون پشکداری د ریقهبرنا شاهاتییندا دکر. ئهوژی ئنجومنئ پانکو (Panku) و تولیا (Tulya) ئف ئنجومنه همتا سردهمئ نیمپراتورییه تی بهردوام نبووون. هرچنده ئفان دوو ئنجومنان رؤل دریقهبرنا شاهنشینیدا هه بوو، بملئ بریارین دووماهیکی هر د دستئ شاهی دابوو. سهارت پڼکها تمی فکولینی ل دستینکا فکولینی کورتیه ک ل دور میژ ووبا سیاسیا شاهنشینا حیسسیان یا کهفن و ئو قوناغین

د چمرخين كهښدا چندين مللټ بمرهف ئه‌ندولئ كوچكرينه و ل ويزئ ئاكنجى بوونه، مللټئ حيسى ئيك ژ ديارترين و بناقودنگترين وان مللټان بوون، ل هزارا سئ پيش زابنى بمرهف ئه‌ندولئ هاتينه و ل ناقمراسا ئه‌ندولئ ئاكنجى بوونه، ب بورينا دمى حيسىيان شياينه شاهنشيه‌كا بهيز ل ناقمراسا ئه‌ندولئ دامه‌زرينين پاشان بوونه ئيك ژ ئيمپراتوريه‌تين مهن ل روژه‌لاتا ناځين. مللټئ حيسى وهك ئيك ژ مللټين كهښتن كاريگمر و ديار بين هند و نورويي ل نه‌ندولئ ل هزارا دوويي پيش زابنى دهئته ناسين دهئته همژمارتن. حيسىيان شيان كاريگمريي ل سمر ميژوويا روژه‌لاتا ناځين تاييه‌ت ميژوويا كوردستان و ئه‌ندوولا كهښ بكن. همروما روله‌كى سمركى د ميژوويا سياسى و كولتورى ل روژه‌لاتا كهښدا ه‌بوون. سيسته‌مى ريقه‌برنى د شاهنشينا حيسىيا كهښدا دهئته همژمارتن ئيك ژ بابيه‌تين گرنك، حيسىيان ريخسته‌كا پيشكه‌فتى د لايه‌نى كارگيرى و سياسدا ه‌بوو، بوو ئه‌گمرى ه‌ندى همش كيا نه‌وان دموه‌لتين زه‌ييز ل

*قہ کولہری بھریرس۔

ل رولی سوپایی دریکهستن و ریفهرنا شاهنشینا حیسییا کهفندا هاتیهکرن و ل دووماهی مه نامازه ب یاساین حیسیان دایه و رولی نهری دریفهرنا شاهنشینی دایه، دیسان نامازه ب تاوان و سزاین نهمان داینه بهراورد ل گهل شارستانیهتین دوروبهر، ل گهل دیارکرنا رولی دادگههین حیسیان د سپاندنا نهقان یاسایان و ریفهرنا شاهنشینیدا.

مللهتی حیسی ل وی سردهمی نیک ژ ناکنجین رهسمن بین باکووری نهندولی بوون، ناکو مللهتی حیسی ژ ناکنجین رهسمن بین نهندولی بوون (Çilingir, 2011, 3-4). همرچنده همتا نوکه نههاتیه زانین حیسی مللهتی رهسمن بین نهندولی بوون یان مللهتی کو ب ریکا کوجکرنی هاتینه نهندولی، نهف چنده بوویه جهی پرسباری بؤ فکولمر و زانا و میژوونقیسان همتا نوکه گهگهشه ل سر بایهتی نهژادی حیسیان بهردومه و نهگههشتینه نهجامهکی نیکگرتی ل سر نهژادی حیسیان (Bülbül, 2019, 68).

مللهتی حیسی نیکم مللهت دهینههژمارتن کو شیاپی ل نهندولی دهولتهکا مهرکهزی دایمهزین و د سردهمین دویفا نهم دهولته بوویه نیک ژ نیمپراتورییهتین بهیز ل پروژههلاتا نافین. میژوویا سیاسی یا حیسیان ژ چهند قوناغان و سردهمان پیکدهیت، سردهمی نیک بنافی سردهمی پیش حیسیان (Pre-Hitit) د نهفی سردهمیدا مللهتی حیسی بهرهف نهندولی هاتن ل دهفرا قزل نیرماق (Kizil Irmak) ناکنجی بوون. نهف سردهمه د ژیدهرین نهکدییان ل دوروبهرین سالین (۲۲۰۰ پ.ز). نهکدی چهکهن ژ مللهتی جزری ل سردهمی زور یی دهسپیک ژ گزیرتا عهرهبی کوچکینه بؤ وهلاتی دولا دوو پروبارا، دیبت ل هزارا چاری پیش زایی نوینهرایهتیا دهسپیکا کوچهریا هوزین نیمچه گزیرتا عهرهبی کره بؤ وهلاتی دولا دوو پروبارا (سلیمان، ۱۹۹۳، ۶۳-۶۸) و د ژیدهرین ناشوریاندا د سالین (۱۹۰۰ پ.ز) نامازه پیهاتیهدان کو د نهقان ژیدهراندا نامازه ب شاهینیشا (نیشا Neša) دکهن ل دوروبهرین قزل نیرماق (Gurney, 2001, 50-52)، ل سردهمین دهسپیک ب شیوهی دهولتهبازیران دهاتنه بریفهرن بهلی د سردهمین دویفا نهف دهولتهبازیره هاتینه د ناف شاهنشینیدا و نیکگرتن هاتیهنهجامدان، ببورینا دهمی سیسهمی شاهنشینی بوویه سیستهمهکی مهرکهزی (Alp, 2001, 149)، هر وکو یادیار ل سردهمین بهری هاتنا حیسیان سیستهمی دهستههلاتی ل نهندولی ب شیوازی دهولتهبازیران پیکدهات نهف دهولتهبازیره ژ ههف جودابوون و ل گهل نیک بهردوم د ههفریکیدا بوون. بهلی پستی هاتنا شاه نهییتای (Anitta) (۱۷۵۰ پ.ز) نهمی هولا نیکگرتنا نهندولیدا و پستی هاتنا شاه خاتوشیلی نیک (Hatusili I) (۱۶۵۰-۱۶۲۰ پ.ز) نهمی شیا نهقان ههمی دهولتهبازیران کوتترول بکته و بکته نیک و سیستهمی مهرکهزی جیهجیکریه، پستی سیستهمی نهندولی گوهرین بهردا هات بوویه سیستهمی مهرکهزی. شاهی میرین خو و کسوکارین نیزیکی خو ژبو ریفهرنا نهقان دهفرا دایمهزاندینه بقی شیوهی نهف دهفره راستوخو ب شاهیه هاتیهگریدان خاتوشیلی نیک چهندین چاکسازین کارگیری و یاسای د نهقان دهفرااندا نهجامداینه (Özen, 2016, 7). دهولته بازیر (City States) زارافی دهولته بازیر ژ همدو پیهقین (دهولت) و (بازیر) پیکدهیت،

تیدا دمر بازبوین باس ل هاتیهکرن. هومسا دیارکرنا چوانییا دهرکهفتن و پیشکهفتنا لایمی کارگیری د شاهنشینا حیسییا کهفندا هاتیه کرن. زیدماری دیارکرنا پیکهاتا ریفهرنی دشاهنشینا حیسییا کهفندا و باس ل پیکهاتی هاتیه کرن ژ نهوانا دهستههلاتا شاهد و شاهزنی و جهنشینین شاهی ل گهل دیارکرنا رولی نهجومنی میران و نهجومنی تولیا و ریفهری دهفرا دریفهرنا دهولتهی دا، هومسا بشیویهکی کورت باس نیک: کورتیهه ل دور میژوویا سیاسیا شاهنشینا حیسیان یا کهفن:

ل دووماهیکا هزارا دووی پیش زایی چهندین مللهت ل نهندولی ههبوون، نیک ژ وان حیسی بوون، بهلی چهندین پرسبار و بؤچوون جوداجودا ههنه دهربارهی مللهتی حیسی، ژ وان بؤچوونان دوو بؤچوونین سرهکی ههبوون و جهی پرسبارینه، ژ وان بؤچوونان بؤچوونک دیارکته دیبت ناکنجین رهسمن بن و بؤچوونا دووی دیبت مللهتی کوجهر بن، همرچنده پتیریا بؤچوونان دیارکهن کو ژ قوقازیان هاتینه نهندولی، بهلی سرهبرای هندی بؤچوونکا دی هیه دیارکته کو حسی ژ باکووری سووریا (کوردستانا رورنافا) هاتینه نهندولی (Özgül, 2008, 8)، نهم قهکولننن دووماهیکی ل وهلاتی سووریا هاتینه نهجامدان، بوویه نهگهری دهرکهفتنا نهفی بؤچوونا نوی کو دیارکهن بهری مللهتی حیسی بؤ ناقهراسا نهندولی کوج بکهن ل سووریا ل دهفرا مومبیت هیلال دژیان، بهلگه ل سر فی چندی نهم قاب و قاچاخین ل دهفرا خربته کهرک (خریبه الکرك) ل سووریا هاتینه دین، نهف دهفره دهفهرکا شویواریه دههفته باشووری رورناقای دهریچا جلیل، قهکولمران نهم قاب و قاچاخین ل فان شویواران هاتینه دین بؤ مللهتی حیسی دزفرین ژ لای تاییهتمهندیین وانقه (Kınal, 1991, 81-82). زانایان بؤچوونین جیاواز ههبوون دهربارهی چوانییا هاتنا مللهتی حیسی بؤ نهندولی، هندهک زانا نهوان وکو مللهتی رهسمن دیارکهن، هندهکین دی نهوان وکو مللهتی کوجهری ژ دهرقیی نهندولی هژمارینه، دهربارهی میژوویا دهرکهفتنا فان بؤچوونان، ل سالین (۱۹۳۰ ز) هیتلوک (هلبرت قوزه (Albert Goze) (۱۸۹۷-۱۹۷۱ ز) ب بؤچوونا نهفی زانای حیسی وکو مللهتین دی بین هند و نهوروی ژ لای رورناقای ب ریکا گهروان هاتینه نهندولی، ههموسا ل سالین (۱۹۴۰ ز) دا (فیردیناند سومر (Ferdinant Sommer) (1875-۱۹۶۲ ز) ل دویف بؤچوونای زانای مللهتی حیسی ژ قوقازی هاتینه نهندولی و ل دهفرا (قزل نیرماق (Kizil Irmak) ناکنجی بوویه، و ل سالین (۱۹۵۰ ز) دا شویوارناس (لیونارد ویلهی (Leonard Wooley) (۱۸۸۰-۱۹۶۰ ز) ل دویف بؤچوونا نهفی شویوارناسی بهری مللهتی حیسی ل نهندولی ناکنجی بوون، ل دهفهرین باکووری میژووتامیا بوون، ناکو حیسی ناکنجین باکووری میژووتامیا بوون، دیسان پروفیسور تورک (فروزان کنال (Firuzan Kinal) (۱۹۰۹-۱۹۸۲ ز) پشتهستنی ل سر ههمان بؤچوونی دکته، بهلی ل دویف بؤچوونا میژوونقیس (محهمد علی دینچول (Mehmet Ali Dinçol) (۱۹۴۳-۲۰۱۲ ز) کو پشتهستنی ل سر هندهک بهلگمین نوی دکته و دیارکته، کو مللهتی حیسی ل ناقهراسا دهریایا رهش بهرهف دوروبهرین بازیری (قهیسهی (Kayseri) کوجکینه، بهلی ل دویف بؤچوونا هیتلوک (توندیر بیلگی (Onder Bilgi) (۱۹۳۹-۲۰۲۵ ز)

دزفریت و نهو ژیدمرین بهر دست زوربیا نهوان پړوخاینه ههمی نه هاتینه خاندن، گرنترین ژیدمر دبربارهی نهفی سهردهمی کو پیزانینان ددنه مه فمرانا شاه تیلپینوویه (Telipinu) (1525-1500 پ.ز). (ابو السعود، 2011، 33)، و چندی کیشه و ناستهنگ کهفتینه ههمبر فمکولر و میژوونفیس د دیارکرنا کروئولوزیا میژوویا شاهنشینا حبیبیان ب تاییه شاهنشینا کفن نهف چندی ب چندی نهگمران دزفریت ژ نهوان نهگمری سهرمی نهو تیکستین میژووی د هملکولینان هاتینه دین چندی جارن هاتینه راستهکر و دهستکاری تیدا هاتینهکر و نیک ژ نهگمرین دیر کیمیا تیکستین بزماری بین نهوی سهردهمی و پړوخانا هندهک ژ نهوان تیکستان بوویه نهگمر ههمی نههینه خاندن، نهف ههمی نهگمره بوونه نهگمری نهوی چندی بروبوچوونین جوداجودا دنافهرا فمکولر و میژوونفیس پیدابین، ژ بهر نهفان نهگمران کروئولوزیا نهوان همتا (50) سالان دبیت خلمتی د تخمینین سالین رویداناندا پیدابین، ههروسا نیک ژ نهگمری سهرمی د میژوویا سیاسیا شاهنشینیا سهردهمین کهفتدا بکارهینانا ناسنافین شاهاتی مینا لبارنا (تابارنا)، ههروسا بکارهینانا نافین ههفشک کو چندی شاهین نهوان نافی شاهی بهری خو بکارهینا نهف چنده بوویه کیشیهکا مهن بو فمکولران د دیارکرنا میژو و کارین شاهان و تیکهلبوونا میژوویا سیاسی یا حبیبیان د سهردهمی کهفتدا (Beckman, 2000, 20-21). نهف فمکولنه تیشک دخیته سهر لایمنی ریقهبرنی د شاهنشینا حبیبیان یا کهفت:

خاتوشیلی نیکی و فمرانا تیلپینو هاتیزانین سیستهمی دهستهلاتا حبیبیان شاهاتی بوو، ههروسا نهوان کس و کارین نیزیکی خو دامهزرانیدینه بو دهفرین دورووبرین خو وکو دهستهلاتار نهگمری نهجامدانا فی کاری نهو بوو داکو نهو دهفره ل دژی شاهی نهراين (Özen, 2016, 11)، دهفرین شاهنشینی راستهخو ژ لای خاتوشایی پایتهخت دهاتر یقهبرن، شاه ژیدمری دهستهلاتی بوو شاهنشین ژ لای شاهیه دهاتر یقهبرن (Uğurlu, 2023, 10). زیدماری نهفی دهستهلاتا شاهی یا رهها دوو نهجومهن ههجون پشکداری د ریقهبرنا شاهاتیندا دکر، نهوی پانکو (Panku) و تولیا (Tulya)، ههچنده نهفان دوو نهجومهن رول دریقهبرنا دهولتیدا ههجو، بهلی بریارین دووماهییه ههرددهستی شاهیدا بوو، ههژییه بیژن نهف نهجومهنه همتا سهردهمی نیمپراتوریهتی بهردوام نهجون. (Çilingir, 2011, 12-13) نهف نهجومهنه ب کاری راویژکاری و چاقدیرییا جیههجیکرنا بریارین شاهی کرینه، نهوان پشکداری د دریقهبرنا شاهنشینی کرینه. (Turgut, 2018, 25)، نهندامین نهفان نهجومهنان بهیزبون ژ بهر کو ژ کهستین خودان دهستهلات پیکدهاتین نهوان رولهکی گرنک ههجون د رویدانین سیاسین شاهنشینا حبیبیان یا کهفتدا، نهف چنده دیاردبیت دهمی شاه جهنشینهکی هملیزیرت دقیت نهوان پسندکریا، ههروسا نهوان هیز ههجو پستی مرنا شاهی نهو جهنشینی شاهی هملیزارتتی بگوهورن، نانکو میرهک دیر ل جهی نهوی بکهنه شاه ژ بهر نهفی چندی شاهان گرنکی داینه نهفان نهجومهنان و کهستین نیزیکی خو هملیزارتینه ژ بهر مهنرسی و هیزا نهوان، بهلکه لسه نهفی چندی دهمی شاهان بریارهک گرنکدبان نهف نهجومهنه نامادهبون، مینا وهسیهتامیا خاتوشیلی نیکی نهوی داخواز ژ

مهرم ژ پهیفا دهولت پیکهاتنا ههزیمهک و مللهتهک و حکومهتهکا دهستهلاتداره، نانکو کومهلهکا دهستیشانکری، و پهیفا باژیر یان (شار) ژ زارافی (Civiization) ب مهرما مهدهنیهت دهیت، کو نیکهم جار میژوویا دروستبوونا وئ بو سی هزار سال بهری زاینی د شارستانیهتا عیراقا کهفتدا دزفریت، دهولتهبازیر ژ باژیرمکی سهرمی وکو پایتهخت و و ل دورووبری وئ گوند و زهفین چاندنی پیک دهیت (نجوی، 2018، 154-155).

میژوویا دهولتا حبیبیان بو سی سهردهم و قوناغانین سهرمی دهینه دابهشکر، نهوی سهردهمی شاهنشینا حبیبیان یا کهفت (1680-1450 پ.ز) و شاهشینا نوی (1450-1380 پ.ز) و سهردهمی نیمپراتوریهتی (1380-1200 پ.ز) بشیویهکی گشتی میژوویا حبیبیان بو نهفان سی سهردهمان هاتییه دابهشکر، حوکمرانیا شاهنشینا حبیبیان یا کهفتدا ماوهی چار چمرخان فمکیشابه، د نهفی ماوهی دا (19) شاهان دهستهلات کریه، بهلی پیزانین مه دبربارهی کارین نهفان شاهان تنی کارین هنده شاهان دزانین، ههروسا ژ نهوان (19) شاهان تنی نافی نهوان هاتیزانین چ پیزانین دبربارهی کارین نهفان شاهان نینن کو خاتوشیلی نیکی د وهسیهتامی خو دا چ نامازان ب باب و باپیری خو نادهت، باپیری نهوی تودخالیاشی نیکی د نوکهدا وکو دامهزرینهی شاهنشینی دهینهناسکر، بهلی کوری نهوی پوشاروما تنی نافی نهوی دهینهزانین (Kinal, 1991, 85). پیزانین مه دبربارهی میژوویا شاهنشینا کهفت گلهک د کیم، نهگمری نهفی چندی بو کیمیا ژیدمران

دوو: لایهنی کاکیری د شاهنشینا حبیبی یا کهفتدا:

سیستهمی دهسهلاتا شاهنشینا حبیبیان یا کهفت ههمان شیویهی شاهنشینین دیر ین روژهلاتا نافین ب شیویهی شاهاتیا مهرکزی دهاتر یقهبرن. سیستهمی دهستهلاتا شاهنشینا حبیبیان شاهاتیا بشیوازی فیدرالییا تیوکراسی دهاتر یقهبرن، شاهی دهستهلاتا بیسنور ههجو مل ب ملی شاهی و شاهزنین حبیبیان رولهکی گرنک د ریقهبرنا دهولتیدا ههجو. ههردو مللهتین خوری و ناشوریان کاریگری ل سهر ناین و هونری و سیستهمی دهستهلاتا حبیبیان کریه (Özdemir, 2020, 14) مللهتی خوری نیک ژ نهومیین گرنکین روژهلاتا کهفت دهینه هژمارتن، د تهوراتی دا نامازه بنافی خوریان هاتیهدان ب شیویهی (حریم) بهلگههین بهردست ناماژ ددهن (قیلهلم، 13، 2009-24) کو وهلاتی خوریان دهفرا چایه نهوا د نافهراستا چایی (توروس) نیزیکی (کهکهمیش) و دمریا وانیدا، پیدابوونا وان د میژوویا ههول نافهراستا هزارا سیی پ.ز دهسپندکعت، دیسان نافی وان د نامهین دبلوماسین (گری عمارنه) ل مسری ل چرخي چاردی پ.ز هاتیه بو پتر پیزانینان فمگمره (زیباری، مایی، 2021، 96-106). وکو یادیار سیستهمی ریقهبرنی د شاهنشینا حبیبیان یا کهفتدا سیستهمی شاهاتی بوو، ژ لای شاهیه دهاتر یقهبرن، شاه د شاهنشیندا بهرپرسی نایی و لهشکری و کاریگری بوو، ههمی دهستهلات د دهستی شاهی و خیزانا نهویا بوو، همتا شاهی دهستهلاتا دادومری ههجو، نانکو بریارین گرنکین دادگههی تاییهت تاوانین مهن مینا بریارین سیداردانی د دهستی شاهی دابون، نهف دهستهلاتا رههیا شاهی همتا دوماهییا سهردهمی نیمپراتوریهتا حبیبیان بهردوام بوو (Çilingir, 2011, 12-13). ب ریکا ههردو بهلگهنامهین میژوویا شاهنشینا حبیبیان یا کهفت وهسیهتامیا

و مکو مه ناماژه پندای ئەف شاهنشینه د کاروبارین ناڤخوی سەربەخو بوون بەلێ د کارێن دەرەکیدا سەربەخو نەبوون تایبەت کارین گریدانا ریکەفتان ل گەل شاهین دەرڤه و پەیموندی دەرەکی (Collins, 2007, 103-109).

سەبارەت سیاسەتا شاهین حەسییان پتریا جارن سیاسەتا لیوورین و نەرم بەرامبەر ئەوان مللەتین دین کونترولا خۆدا بکارهینان، ئەوان د ریفەبرنا دەڤەران پشەبەستن ب مللەتین دیتەر ژێ کرینه نه تتی پشەبەستن ل سەر مللەتی حەسیی کرینه هەرچەندە پلەیین بلند ژلایێ کەس و کارین نیزیکی خۆ دانائینه، بەلێ بۆ کارین دیتەر پشەبەستن ل سەر مللەتین بن دەستەهلاتا خودایه، ژبەر کو دەستەهلاتا شاهنشینا بەرفەر بوو چەندین دەڤەر دین دەستەهلاتا ئەواندا بوون، شاهین حەسییان ریز ل ئەوان ملەتان گرتینه و سیاسەتا نەرم بکارهینان، ریز ل نایین و کەلتوری ئەوان مللەتان گرتینه بەلگه بۆ ئەڤی چەندێ دەمی خاتوشیلیێ نیکی خاتوشا کونترولکری ناسناڤی خاتوشیلی بۆ خۆ هەلبژارت داکو بۆ خەلکی دیاربکەن چ جیاوازی د ناڤەرا ئەوان مللەتان نینه (Turgut, 2018, 25)، بەلێ هەمی دەمان حەسییان ئەف سیاسەتە پەیرەو نەکرینه بو نمونە ل وی دەمی مورسەلیسی نیکی ب هەموکێ رابوو بۆ سەر شاهنشینا بابل ئەڤی شاهێ شیا ل سەر دووماهیك شاهێ بابل بناڤی (سەمسو - دیتانا Samsu-ditana) (1625-1595 پ.ز) سەربەڤیت و باژیری بابل یا پایتەخت ژ ناڤەت (هەمەموندی، 2011، 4)، پشەتی ڤەکرن و کونترولکرنا بابل ژلایێ حەسییانڤه، چەندین دەسکەڤتی ل گەل خۆ هینانن خاتوشا د ناڤ ئەوان دەسکەڤتیاندا هەردوو پەیکەرێن خوداوند (مەردوخ، سەربانیتە) سەرمەگین بابلیان بوون (Bavaş, 2016, 43).

نێک ژ کارێن گرنگین شاهین حەسییان کورین خۆ و مکو بەپرسین دامەزراندینه، دەڤەری زالپا (Zalpa) (نیزیکی باژیری غازیعنابا نوکه) و تاپوشەندا (Tapassanda) (باژیری نیڤه (Nigde) یا نوکه) ژلایێ میرین شاهان ڤه هاتینه ریفەبرن ئەف چەندە بریکا تیکستین بزمازی هاتەبەزانین. (Özen, 2016, 9)، شاهنشینا حەسییان بۆ چەندین دەڤەران هاتینه دابەشکرن ئەو دەڤەرە ژلایێ کۆرین شاهێڤه هاتینه بریفەبرن ئەف چەندە هاتیه ئەنجامدان ژبۆ شارەزابوونا کۆرین شاهێ د کارین ریفەبرنا دەولەتیدا و هەندەک دەڤەر ب ریکا بەپرسین نیزیکی خۆ دهاتنه ریفەبرن ئەف بەپرستە ب شیومیهکی راستەخو ب شاهێ ڤه گریادیوون و دین چاڤیرییهکا توندابوون. (Özen, 2016, 25). ب شیومیهکی گشتی شاهنشینا حەسییان ژلایێ چەند کەسان دهاتنه ریفەبرن.

شاهی دراوستیان دهاتینه سزادان، ئەف چەندە د یاسایین حەسییان دیاردبیت باشتترین نمونە بۆ ئەڤی چەندێ مادەیا یاسایا ژماره (173) یه کو د ئەڤی مادەیا یاسایدا هاتیه دیاردکرن هەر کەسەکی ل دژی بریارا شاهێ رابوستیت، دئ مالا ئەوی هیته تالانکرن و چولکر (Hoffner, 2003, 231)، کارین شاهین حەسییان ژ پینچ بنەماین سەرمەکی پێکدهات ئەو ژێ ناین، سەربازی، دیپلوماسی، دادویری، کارگیری بوو (Beckman, 1995, 529). شاهین حەسییان سیێ کارین سەرمەکی هەبوون، کارێ نیکی شاه ب سەروکی کاهان دهاته هژمارتن، بەپرسی نیکی یێ ناینی بوو د شاهنشینا حەسییاندا، گرنگترین کارێ ئەوی یێ ناینی سەرمەکر دایەتیا ریفەبرنا رپورسمین ناینی و جەژنان بوو ئەف چەندە بریکا تیکستین سالنامەیا جەژنین

وان کرینه پشەتەفانیا مورسەلیسی نیکی (Muršili I) (1620-1595 پ.ز) بکەن (Özen, 2016, 30-31).

ئەو دەڤەرین دهاتینه کونترولکرن راستەخو ب پایتەختیڤه دهاتنه گریدان، ژبۆ ریفەبرنا ئەفان دەڤەران شاهێ میرین خۆ و مکو دەستەهلاتدار ل ئەوان دەڤەران سەپاندن، و ئەف دەڤەرە راستەخو ب شاهێ ڤه گریادیوون، هەروەسا د کاروبارین کارگیری ئەوان دەڤەراندا خەلکی دەڤەری خۆ دهاتنه دامەزراندن ئەف چەندە بویه ئەگەر ئەو دەڤەرە ب شاهێ ڤه بهینهگریدان، شاهین ئەوان سیاسەتەکا نەرم سەرمەری دگەل ئەوان بەپرسان کرینه ئەف چەندە بویه ئەگەر ل دژی شاهێ رانەمان (Turgut, 2018, 25)، ئەوان بەپرسین ئەفان دەڤەران د ریفەبرنا ناڤخوی سەربەخو بوون، بەلێ د کاروبارین دەرەکیدا سەربەخو نەبوون، ئەوان ماف نەبوو پەیموندین دەرەکی ل گەل وەلاتین دیتەر گریدن و نوینەرین دەولەتین بیانی د ئەنجومەنێن خۆدا ب حەریین. هەروەسا ل سەر ئەوان پیدڤی بوو هەر سال بهینه دهف شاهێ حەسییان و سوز و پەیمانا وەفاداریا خۆ بۆ شاهێ دیاربکەن. هەروەسا شاهین حەسییان ژبۆ پاراستنا بەرژوهندین خویین سیاسی ئەوان پشەبەستن ل سەر پەیموندین خزمانی کرینه. ئەوان پەیموندین خزمانی دگەل خیزانین ئەفان بەپرسان گریدانیه (Özen, 2016, 9-10)، هەژبیهیژن ئەندامین بنەمالا شاهاتیا حەسییان بژاردمین بەرفەر نەبوون ژبۆ پێکەینانا ژیانا هەڤزینیێ تتی ژیانا هەڤزینی ل گەل بنەمالین شاهنشین دەرولەر پیک نینانیه (Hoffner, 2003, 109-111)، و ل سەر ئەوان بەپرسان پیتڤی بوو د دەمین شەریدا ب هیزین خۆ پشکداری د شەرین حەسییان بکەن، ئەوان ل گەل لەشکەرێن خۆ هاریکاریا شاهێ کرینه (Özen, 2016, 9-10)، و ل سەر بەپرستین ئەفان وەلاتان پیتڤی بوو سالانه باجی بدەن شاهین حەسییان (Sivas, 2018, 85)، بەلێ یادیار شاهین حەسییان ئەوان نه تتی لەشکەر و باج دڤیان ئەوان پتر وەفاداریا ئەوان شاهان دڤیان هەر ژبەر هندی ئەوان سیاسەتا نەرم بکارهینان ئەگەر ئەڤی چەندێ ئەف دەڤەرە دەڤەرین دەولەمەندبوون ژدەرێ هیز و نابوووریا شاهنشینا حەسییان بوو (Özen, 2016, 10). سەبارەت بابەتی بیوکراسی و دیپلوماسیا حەسییان دیپلوماتین حەسییان د ئەوان شاهنشین د بن دەستەهلاتا حەسییاندا تایبەت ئەو دەڤەرین دیتن دەرولەر، شاهین حەسییان پەیموندی بین نیزیکی ل گەل ئەفان شاهان هەبوون، ئەوان شاهان ل نیزیکی نیک کارکرینه، شاهین حەسییان دیپلوماتین خۆ ل ئەوان شاهنشینا هەبوون، دیپلوماتین شاهنشینی دەمی کارەک پەیموندی ب مەرمەزی هەبان دەداخل دکر، و دەنگوباسین ئەوان دەڤەرا دگەهاندن شاهێ حەسییان.

س: پێکەتەیا ریفەبرنی دشاهنشینا حەسییدا:

۱- شاه:

ل بەر روناها ئەوان زانیارین کو ژ ئەنجامی خواندنا هزاران تیکستین بزمازی کو ل دەڤەرین شینوارین حەسییان هاتینه ڤەدیتن، ل سەری هەموویان ل خاتوشا (بوغازکوی) پایتەختی دەولەتا حەسییان بومه دیاربوو کو شاهین حەسییان خودان دەستەهلاتا بیسنوربوون د شاهنشینا حەسییان ئەو سەروکی هەمی چینی کومه لایەتی دهاتیه هژمارتن (Beckman, 1995, 529) ئەو دەستەهلاته ل سەر خەلکی ناسای و کاهنین ناینی هاتبوو سەپاندن، شاهین ئەوان دەستەهلاتا خۆ بریکا یاسایان پاراستبوون، نانکو ئەو کەسین ل دژی بریارا

حیسییان چهندين کار نهجامداینه هندك ژ نهوان کاران بووینه دیارده ل دهف شاهین نهوان، نیک ژ دیاردین دهف شاهین حیسییان نهو بوو پشته نهجامدانا هویین سربازی نهوان چهندين پیکهرین خوداومندان ل گهل خو هینانن پایتهختی خو تایبعت نهوان دهفهرین هویین سربازی دبرنی، نهف چهنده ل سهردهمی شاه خاتوشیلی نیکی دهسپیکریه و مورسلهسی نیکی بهردومی دایه نهفی کاری نهف کاره بوویه دیاردهك ل دهف شاهین حیسییان ل سهردهمین دویفا (Güneri,2017,47).

سهارمت ناسناقین شاهاتیا حیسییان ل وی دهمی شاه لابارنایی نیکی (۱۶۸۰-۱۶۵۰ پ.ز) شایه باژیرین نهفدولتی جارمادی بکته نیک و شاهنشینا حیسییان دامزیرینیت، ناسناق (لابارنا Labarna) یان (تابارنا Tabarna) بکارهینایه ب زمانی خاتی وانا دهستهلاتدار ددهت شاهین پشته وی نهف ناسناقه وکو ناسناقین شاهاتی بکارهینایه (Güneri,2017,46) بهلی نهف ناسناقه لسهردهمین نیمپراتوریهتیدا گوهورین بسهردا هات شاه ب ناسناقین دوتوسی (Dutusi) ب وانا پروژمان دهاتنه نیاسین (Özdemir,2020,14)، دهرباره ناسناقین تابارنا یان لابارنا چهندين بوچوون هههه بوچوونهك دیاردکمت ناسناقهکی رپورسمین نایینی بیت، نانکو ناسناقهکی نایینی بیت، ههروسا بوچوونهك دپتر دیاردکمت نهو ناهه وکو ناسناقهکی تایبعت هاتیه بکارهینان ژبو دیارکرنا ناسناق دهستهلاتداریا سیاسی د شاهنشینیدا (الصالحی، 2021، 8)، نافی لابارنا یان تابارنا دهفتههرکر ل دهسپیکی نافهکی تایبعت یی کهسایهتی بوو، بهلی لسهردهمی شاهنشینا حیسییان یا کهفن تایبعت پشته شاه خاتوشیلی نیکی وکو ناسناق هاتیه بکارهینان و پشته نهوی سهردهمی نهف ناهه وکو ناسناق دهستهلاتداریه هاتیه بکارهینان فمکولمر (فرانک ستارکه Frank starke) (۱۸۷۰- ۱۹۵۳ ز) دیاردکمت کو نافهکی تایبعت نهگمر نهو ناسناقهك با دا دتیکستا شاه نهینتای (Anitta) (۱۷۵۰ پ.ز) دا دیاربیت، بهلی میژوونیقیس (تریفور برایس Tryce Bryce) (۱۹۴۰ ز) بهروقازی نهفی بوچوونی دیاردکمت کو روحن نینه کو نافی لابارنا یی کهسایهتی تایبعت بیت. پتیریا فمکولمران د نهوی باومریی دانن نافی لابارنایی بو شاه لابارنایی نیکی دزقریت شاهی بهری خاتوشیلی نیکی سهارمت نیکم نامازیا لابارنایی نیکی د تیکستین حیسییاندا د فهرمانا تیلپینویدا وکو شاهی دهسپیکیا شاهنشینی نامازه پتهاتیهدان بهلی نهو نه نیکم لابارنا بوو کو خاتوشیلی نیکی د وهسپهتاماخیا خودا نامازه ب باپیری خو دمت بهلی نافی نهوی نایینیت دیاردکمت شاه بوو (Blasweiler,2013,1) بهلی زوربهیا فمکولمران د نهوی باومرییدانن نافی لابارنایی بو شاه لابارنایی نیکی دزقریت نهو شاهی بهری خاتوشیلی نیکی. (Blasweiler,2013,1). پندقیه بیژین بکارهینانا نهفی نامازئ وکو ناسناق بوویه ئاستهنگ ل ههمبهر پروهنکرنا میژوویا شاهنشینا حیسییان، ژبهر نهو شاهین نهف ناسناقه بکارهینایین نافی نهوان د تیکستاندا نامازه پی نههاتیهدان، نانکو تنی نهو ناسناق شاهان نامازه پتهاتیهدان، نهف چهنده بوویه نهگمری هندی نافی هندك شاهان نههتیهزانین و نهو تیکشتین هاتیهدیتن کو نهو کریارین د نهوی تیکستیدا هاتین نههاتیه زانین بو کیش شاهی دزقرن (Çilingir, 2011, 12)، شاهین حیسییان چهندين ناسناقین دپتر ژی بو خو دانایینه و بکارهینایینه مینا لوگال گال (LUGAL.GAL) پیهکا سومهریه وانا پاشای مهزن

حیسییان هاتیهزانین، و نهوی سهرپهرشتیا کاروبارین نایینی دکر د شاهنشینا حیسییان، کاری دووی سهروک سربازی بوو نهوی سهروکاتیا بریقهمرنا لهشکری و ریکخستنا نهوی دکر، ژ ههژییه بیژن ل دهمین نهخوشییه جهژناندا نهوی کهسهك ل جهی خو دکره سهروک لهشکری بوو ژبهر کو د دهمین جهژناندا پندقی بوو شاه سهرپهرشتیا نهوان جهژنان بکمت ژبهر کو د بیروباورمین نهواندا بهروقازی نهفی چهندي دبیته نهگمری تورمبوونا خوداومندان ژبهر نهفی چهندي ددهمی سهراندا شاهی کهسهك ژ سهرکردهمین خو بین لهشکری ههلیزات ژبو سهروکاتیا هویین سربازی (Özdemir,2020,14-15)، کاری شاهی یی سیتی سهروک داهومری بوو، نهو سهروک دهستهیا داهومری و یاسا دانهری شاهنشینی دهاته هژمارتن، دووماهلیک بریارین دادگههی د دهستی شاهیدا بوو، تایبعت فهرمانین سیداردان و نهوی ب نافی خوداومندا پروژ یا بنافی نارینا (Arinna) بریارین داهومری ددان (Özen,2016,17-18)، ههرچهنده نهجومنی پانکو (Panku) وکو دهستهیا داهومری ژی کارکریه د شاهنشینیدا بهلی د بریارین گرنگین داهومری دقایا شاهی بریارا دووماهییل سهر دابان و نهو بریاره نهدهاتنه جیهجیکرن ههتا کو شاهی پهسندنهکریا (Özdemir,2020,14-15)، شاهی ههمی دهستهلاتین داهومری ریهقهرن و بریاردان ددهستی دابوون نهوی بریارین خو ب موهرا شاهاتی خویا تایبعت موهر کریه (Uğurlu.2023,10).

شاهین حیسییان خو ب نوینهترین خوداومندان لسهر رویی نهردی هژمارتینه، ههروسا شاهین نهوان د کاروبارین سیاسیین نافخوی و دهرمکیدا بنهمایین نایینی بکارنایینه، ژبهر کو نهو سهروک کاهنایان د پانتیوونا نایینا حیسییان دهاتیه هژمارتن (Turgut,2018,24). شاهین حیسییان خو ب خوداومند نهزانینه د بیروباورمین وانا نهوان پشته مرئی دگههینه نهوی پلهی نانکو پشته شاه دمریت دبیته خوداومند، سهارمت رپورسمین هاتینا سهر دهستهلاتی نهوان بهری هاتنا سهر دهستهلاتی نهوان دهستیری ژ خوداومندان وهردگرتن، ل دویف یاسایین حیسییان نهوان دهمی دهستیری وهرگرتن ب شپوهیهکی فهرمی بوونه شاه و نهوان نافی خوداومندان وکو ناسناق بو خو ههلیزارتنه دهمی هاتینه سهر دهستهلاتی باشتیرین نمونه بو نهفی چهندي شاه تیلپینو (Telipinu) (۱۵۲۵-۱۵۰۰ پ.ز) (Turgut,2018,25). ههروسا شاهین حیسییان خو ژ مروقین ئاسای بهیزتر دیتینه، نهوان خو ژ پهیوز مندیکرنا خهلیکن ئاسای دویکرینه، نهف چهنده ب مهرما پارسانا خو کرینه، پهیومندی کرنا نهوان د بن چاقدیریا زیرهفاناندا نهجام داینه مهرم ژ نهفی چهندي نهوان خو ب کهسین دپتر بلند دیتینه خو ژ تیکهلیا مروقین پیس دیکرینه مهرم ژ نهفی کاری نهوان دقایا خو باقر راگرتنبا داکو ژ سزایین خوداومندان دویر بهن (Özen,2016,7) کارمکی دپی گرنگی شاهی حیسییان شاه بهرپرسی پهیومندی دهرمکی بوو، شاه ژ کریارین دیپلوماسی بهرپرس بوو کریار و پهیومندی دهرمکی ل گهل وهلاتین دی، نانکو بریارین شهر و ناشتی د دهستی شاهی دابوون، نارمانجا سهرمکی شاهان ژ سیاستا دهرمکی کونترول کرنا دهفهرین باکوروی نهفدولتی و دهفهرین باکوروی سورییا بوون نهوان دقایا نهف دهفهره ژلای سیاسی و نابووریقه دبن کونترول نهواندا بن ژبهر نهفی چهندي بهردومام ههولا کونترول نهوان دهفهران داینه (Turgut,2018,25)، شاهین

ئیک ژ ئیخسیرین شهری و مکو بهدیلی شاهی دهاتنه دهینان ل سمر دهسته لاتی پشتی نهمانا ئەفان مەترسیان ئەو ئیخسیره دهاته کوشتن، ل ئەوان دەمین شاهین حیسییان مەترسی ل سمر یان ژ ترسا مرنی دترسیان یان هەر ژ چ ئەگەر مکی بیت دەمی خۆ نیزیکی مرنی دیتبان ئەوان ئەو رپورسمه دگیران ژبو دویکرنا مەترسیا مرنی ل سمر خۆ، د ئەفی رپورسمیدا شاه رابوو ب روتی بی جلوبەرگ دچوویه د شکەفتەکیفە. د ههمان دەمدا کەسەک ژ ئیخسیرین شهری دهاته هەلبژارتن، جلوبەرگین شاهی لیسر ئەوی کەسی دهاتنه کەرن و ل سمر تەختی شاهی هاتییه رۆبسنن و سەرمەریا شاهی ل گەل هاتییه کەرن پاشی ئەو کەسە دهاته کوشتن. شاهی دگۆته خوداومندا ئەو شاهه مر ئیدی ئەف چەندە و مکو خاپاندنا مرنی بوو داکو روحین نه باش ژئ دویر بکەن و د بیروباومرین شاهی ئەو د مرنی دویر کەفیت (الحمدا، 2012، 10 - 14). سەبارەت دیاردا شاهی بهدیل ئیک ژ دیاردین شارستانیەتا عیراقا کەشن بوو دگوتنی شاهی بهدیل، خەلکی عیراقی گەلەک ژ دیاردین سروشتی دترسیان بتاییەتی پەیدابونا دیاردا رۆژ غەیریئی یان چییوونا لافاوان یان پەیدابونا بایەکی بهیز ل فی دەمی دا پەرسنگەهی هوشداری دایه شاهی خو بیاریزت ژ قان دیاردەین سروشتی و داخاز ژ شاهی دکرن ئامادە نەیت ل رپورسمان و هەلکەفتا و ناھەنگین ئابنی و داخاز ژئ دکرن پاشا جلکین خو یان پەیکەری خو ئامادەبن ل ناھەنگ و رپورسمان. هەروەسا داخاز ژ پاشایی دکرن خو قەشیرن دگەل خیزانا خو دکوچکی دا چ خەلک وی نەیینت د مامیەکی دەست نیشانکری دا هەتا ئەو ئەخوشی نەمینت بو ماموئی رۆژمکی یان (100) رۆژان دفی دەمی دا پیتفی بوون کەسەکی ل جەیی شاهی دانن و مکو بهدیلی وی و مکو شاهی فەرمی دەولەتی بت ددانا هەمی دەستەلاتا فە و کوچکی ناکنجی بی دگەل کەسین خیزاناوی، پشتی پشتی مامی دەست نیشانکری دوامەیک دەات دا شاهی راستەقینە دزفرت ل جەیی خو و شاهی بهدیل دهاته کوشتن دا دبەروباومرین ئەوان ئەو مەترسی و نەخوشی هەمی د گەل مری دچوون (سلیمان، 1993، 32-33).

۲- شاهژن:

کاریگەرترین کەسایەتی پشتی شاهی د رپقەبرنا شاهنشینا حیسییان یا کەفتدا شاهژن بوو، شاهژنا حیسییان د کاروبارین ئابنی و سیاسیا حیسییاندا رولەکی گەنگ هەبوو، بەروفاژی شارستانەتین دیتەر، شاهژن د شارستانیەتا حیسییان دەیکا شاهی بوو ئەک هەقزینا شاهی و ب ناسناقی تاوانانا (Tawannana) ب واتا دایکا شاهژن دهاته ناسین، هەروەسا هەقزینا شاهی ب ناسناقی (شاهژنا مەزن) یان (Sakuvassar) دهاتەنیاسین، پشتی مرنا تاوانانایی هەقزینا شاهی ئەف ناسناقه وەرگرت و ب ئەفی شیوویی دچوویه جەیی ئەوی ناکو تنی ئەف پوسته پشتی مرنا تاوانانایی گۆهۆرین بسمەردا هات تنی هەقزینا شاهی ماف هەبوو، ئەفی پوستی وەرگریت پشتی مرنا دایکا شاهی (Özdemir, 2020, 15)، ل دویف ریزبەندییا دەستەلاتی شاهژن ریزا دوویی دەات د شاهنشینا حیسییان یا کەفتدا، ئەو کەسی دوویی بوو د شاهنشینا حیسییاندا. شاهژنین حیسییان چەندین ناسناق بۆ خۆ بکارهیناییه مینا (SAL.LUGAL) ب واتا نافرەتا مەزن پتیریا جارن ئەف ناسناقه ژ لایی هەقزینا شاهی دهاتە بکارهینان، و هەقزینا شاهی ناسناقی (SAL.GAL) شاهی ب واتا نافرەتا سەرمکی دهاته نیاسین چەندین جارن شاهژنی رۆلی خۆ د (Uğurlu.2023, 11).

حیسییان هەمان شیوه بکارهیناییه، (dŠamaši/dUTU-ši) (dUTUŠI) ب واتا خوداومندی رۆژا من، و (PUTUŠI) ب واتا پالمەوان (Uğurlu.2023, 10)، شاهین حیسییان ناسناقی شاهی مەزن بۆ خۆ دانایه، هەلبژارتنا ئەفی ناسناقی ژ لایی حیسییانقە ب مەرمە سیاسی بوو، ژبەر کو چەندین میرگەهین وەسی هەبوون ئەف میرگەهە د بن دەستەلاتا شاهی دابوون بەلی د سیاسەتا ناخۆیدا سەربەخۆبوون، ناسناقی رپقەبەرین ئەوان شاه بوون شاهی حیسی ناسناقی شاهی مەزن بۆ خۆ هەلبژارت ژبو دیارکەنا هیز و بلنداییا خۆ ل سمر ئەوان شاهان ب ئەفی چەندی شاهان جوداییا خۆ ژ ئەوان شاهان دیارکینه. (Turgut, 2018, 28).

سەبارەت رپورسمەین هاتییا شاهی بۆ سمر دەستەلاتی شاهنشینا حیسییان ئەف رپورسمە جیواز نەبوون ژ رپورسمەین شاهنشینین رۆژەلاتا ناغین، وادیارە ژبەر هەبوونا پەیمەندیان ل گەل ئەفان شارستانیەتان ئەف و مەکەفی پەیدابوویه د ئەفان رپورسمەین شاهاتیدا. هەرچەندە زۆربەیا ئەفان ئیکستین نامازە ب ئەفان رپورسمان دکەن ژ ناخچوویه بەلی قەمکۆلەران شایانە هەندەک ژ ئەوان تیکستا بخوین ئەف چەندە بوویه ئەگەر پیزانین لیسەر ئەفان رپورسمان هەبن. د تیکستەکیدا هاتییه کو شاه و شاهژن ل سمر تەختی باب و باپیرین خۆ رینشتیه، ژ ئەفی تیکستی بومە دیاردییت کو کوری شاهی بی جەنش پشتی مرنا شاهی دەمەکی کورت دچوونە سمر دەستەلاتی دەمی شاهەکی نوی هاتبا سمر دەستەلاتی چەندین رپورسم دەاتە ئەنجامدان، ئیکەم پینگاکف شاه ب زبیتی دهاته شیشتن کاهنان ئەف کارە ئەنجامدان ئەف چەندە دهاته ئەنجامدان بۆ دانا شەریعەتی بۆ شاهی (الحمدا، 2012، 10-11). ئەو کاهنین ب کاری شویشتنا شاهی ب زبیتی پیرادبوون کاهن گودو (GUDU) بوون (الحدیدی، 2012، 98-99)، ژ هەزبیه بیژین ئەف دیاردا شویشتنا شاهی ل سەرمەمین بەری حیسییان ژ ئەندەوولی هەبوو، حیسییان ژئ بەردەوامی دایه ئەفی دیاردەیی هەروەسا ئەف دیارده ل دەف چەندین مللەتی کەشن هەبوو مینا مسر و وەلاتی دوو روپبار ئەف کارە دهاتییه ئەنجامدان ب مەرمە بهیز بوونا دەستەلاتا شاهی ژ لایی سیاسی و لەشکەریقە، پشتی کارئ شوشتنی شاه دهاته لیکدان ب جلوبەرگین تاییەت، ئەف رپورسمە د ناقا جەماور و خەلکی حیسییان هاتییه ئەنجامدان، د ئەفان مەراسیماندا سەرمکردەیین لەشکەری و دەستەلاتدار و رەسپین شاهینشینا ئامادەبوون، ئەفان مەراسیماندا تاجا شاهاتی و کراسئ شاهاتی لیسر شاهی دکرن، هەروەسا سولجان ب شاهی هاتییه دان و مکو نیشانا وەرگرتنا دەستەلاتی، دیسان دارمک ژ لایی کاهنان ب شاهی دهاته دان و مکو نیشان و رەمزە دەستەلاتا ئابنی پشتی ئەفی کاری هەمی جەماومرین ئامادەبووین رپورسمان سەری خۆ بۆ شاهی چەماندن، کەسین دەوربەری شاهی سوز دانه شاهی دبن سیبەرا ئەوی نەهینەدەر و ملکەچبوونا خۆ بۆ شاهی راگەهاندن. ئیک ژ ئەوان داب و نەریتین هەره گەنگ پشتی شاه دەستەلات وەرگریتی ناغی خۆ گۆهاریت و ناسناقهکی نوی بۆ خۆ دانا شاهی ناغین باب و باپیرین خۆ راکرن، ئەو شاهین بهیز یین بەری شاهی (حمدا، 2012، 11-13).

ئیک ژ دیاردەین ل شاهنشینا حیسییان هەبوونا دیاردا شاهی بهدیل بوو، ئەف دیارده ل ئەوی دەمی دهاته ئەنجامدان دەمی فالەمکەر و سحرەبەندان پیتشبینیا هەبوونا مەترسیی ل سمر ژبانا شاهی دیتبان شاه ژ ئەفی چەندی ناگەهاردکرن. شاه رابوو

نیکی (۱۶۵۰-۱۶۲۰ پ.ز) بوو، بملی ل سمردممی خاتوشیلیی نیکی ئەف ناماژە بو خوشک و کچین شاهی ژی دهاتنه بکارهینان. ل دوماهییا دسته‌لانا شاهنشینا کەش بۆ هەڤژینا شاهی تتی دهاتنه بکارهینان، پوستی تاوانانا هندهک دهمسکهفتین ئایینی و سیاسی هه‌بوون، د رپورسمین ئاییندا دیار دبوو رۆلی ئه‌وی و هندهک جارن وهک کاهنا مەزن بوو و سمرپهرشتیا رپورسمین ئایینی، ژ ئەگهرین ئەفان دهمسکهفتین ئایینی ئەف پوسته‌بوویه جههکی خودان بریار و کاریگەر د دهولەتیدا ئانکو تاوانانا روله‌گکی کاریگەر هه‌بوو د سیاسەتا شاهنشینا حیسیناندا تایبەت ل دهمی شاهد د پایتەختی ئەمامادەبا رۆلی خویی سیاسی دگیرا، تاوانانا هندهک جارن بهژداری د سیاسەتا ژ دهرقه‌ی وه‌لاتی بوویه، هەتا کارتیگرن د بریارین دادگه‌ی دکرن دهمی شاهد نه ئاماده (الصالحی، 2011، 176). هه‌ژیه‌یژن ناماژە دانا نافتی تاوانانا ژ بهری حیسینان ژی د هندهک تیکستندا ناماژە پی هاتیه‌دان کو تایبەت ب زمانی خاتی و پالا ب ئەفی چەندئ هاتیه‌زانین ئەف ناسناقه بهری حیسینان ژی ل ئەندوولی هه‌بوویه، کو د تیکستین رپورسمین ئایینی ب زمانی پالا و خاتیدا ناماژە ب ئەفان ناسناقن هاتیه‌دان ومکو پی شاهاتی. هه‌روسا ناماژەیا تاوانانا د چەندن تیکستین حیسیناندا ناماژە پیهاتیه‌دان، د ئەوان تیکستین زمانی پالا و خاتیدا په‌یفا تاوانانا ژ بنیاتی په‌یفا (Kattah) هاتیه‌ی کو د زمانی وانا شاهژن ددمت (Bin-Nun, 1976, 31-32). ئەو په‌یفا (Kattah). ب سروشتی و به‌رمکه‌تیه‌ گریداپیوو و نافتی خوداومده‌کا خاتیه‌ (Blasweiler, 2012, 1-6)، ناسناقین لابارنا و تاوانانا سیفەتمەکی ئایینی ژی هه‌بوو کو د تیکستین بزماریین خاتی و پالا هاتیه‌ی کو ئەو هه‌ردوو کاهنن خوداومده‌ا رورژی یا ئارینا (Arimna) بوون (Blasweiler, 2012, 24-26).

جهنشینا شاهی د شاهنشینا حیسیناندا هه‌بوون (Özdemir, 2020, 16). هه‌ژیه‌ بیژن پستی کوشنا مورسەلیسی نیکی سمردمه‌کی تاریکی دهمسگر د میژووویا شاهنشینا حیسینان یا کەفتدا هەتا هاتنا شاه تیلپینووی ئه‌وی یاسایه‌ک تایبەت ب جهنشینی دهرکریه ئەف چەنده د فرمانا ئەویدا دیاره. د ئەفی فرمانی ب شۆرمی ریزبەندی ئەو کەسین ماف هه‌یین بین شاه دیارکریه ئەو ژی ب ئەفی شۆیه‌ی (کورئ شاهی ژ هه‌ڤژینا نیکی بلا ببیت شاه، ئەگەر ژ هه‌ڤژینا نیکی کور نببیت بلا یی هه‌ڤژینا دووی ببیت شاه. ئەگەر شاهی چ کور یان میر (وارس) نەبن بلا هه‌ڤژینی کچا شاهی یا مەزن ببیت شاه) ژ ئەفی چەندئ بومه دیاردبیت ئه‌وی سیسیتەمی جهنشینا شاهی ریکخستیه، هه‌ژیه‌یژن زافاین شاهی ماف هه‌بوو بینه شاه. (Özen, 2016, 12). باشتین نمونه بو ئەفی چەندئ شاه خانتیلیی نیکی و شاه تیلپینووی زافای بیه‌ملا شاهی بوون و بوونه شاه (Akurgal, 2021, 32-34).

جهنشین شاهی د چەندین قوناغان دیورین هەتا کو بهیته سەر دهسته‌لاتی ئانکو گرنه‌یکه‌ا زور ب پهروردمیا ئەوان دهاتەدان مینا بهژداریکرنا ئه‌وی د کاروبارین سیاسی پشکاری کرنا هه‌وین سەربازی، ل جهی شاهی پشکاری د رپورسمین ئایینی دکر و بریقه‌دبر و سه‌روکاتیا رپورسمین ناهه‌نگین شاهنشینی کریینه، ژ بهر زیره‌کی و شاره‌زایا هندهک جهنشین شاهی هه‌ر د ژیین بچووک شیانە بهینه سەر دهسته‌لاتی و بینه شاه، هه‌روسا ئەو ب کارین دیپپوماسی رایوینه په‌یوهندی ب ده‌ڤهرین ژ دهرقه‌ کرینه، دیسان سەرکرده‌یتیا هیزین سەربازی

رپه‌مهرنا کاروبارین دهولەتیه‌ گه‌یرایه، تایبەت د رپه‌مهرنا کاروبارین کۆچکیدا، هه‌روسا ئه‌وی سەره‌رشتیا کاروبارین ئایینی کریه د رپورسمین دهولەتیدا ب ناسناقی سەرۆکا کاهنا ئافرمە، چەندین جارن ئەو دیارپیین ژبو په‌رسه‌گه‌هان دهینه‌پشکیشکرن ئه‌وی ب رپه‌مهرینه، هه‌روسا ئەو پشوازی و دیدارا دیپلوماتین بیانی کریه (Uğurlu, 2023, 11). د هه‌ردوو سمردمین شاهنشینا کەفتدا و شاهنشینا نوی شاهژنی شیاپه‌ رۆلی خویی کاریگەر بگیریه. هه‌روسا پیگه‌ی شاهژنی د شارستانیه‌تا ئاسیا بچووک ل گهل پیگه‌ی شاهژنی د شارستانیه‌تین میژوپوتامیا و مسریدا جیهواز بوو، د شارستانیه‌تین میژوپوتامیا و مسرا کەفتدا شاهژنی تتی هندهک ئه‌رکین ئایینی هه‌بوون. بملی د شارستانه‌تا حیسیناندا هه‌ردوو شاهژن حیسینان تاوانانا (Tawannana) (دهیکا شاهی) و شاهژنا مەزن (هه‌ڤژینا شاهی) رۆل د ئه‌رکین دادوهری و دهسته‌لاتا سیاسیدا هه‌بوو، هەتا ئەوان د په‌یوهندیین دهرمکیین دیپلوماسیدا رۆلی خۆ هه‌بوون (Özdemir, 2020, 15-16). شاهژنا مەزن پشکاری د رپورسمین شاهنشینیدا کریه ل تەنشت شاهی بهژداری ئەفان رپورسمان بوویه، بملی د قییت ئه‌وی چەندئ دیاربکەن کو شاهی ژ هه‌ڤژینه‌کی پتر هه‌بوو، وه‌کو یادیار شاهین حیسینان خودان حرەمین تایبەت بوون. دگوتته ئەوان جاهرین حرەمی (MUNUS NAPURTU) ب وانا ئافرمەتا حرەمی ئەگەر شاهی ژ هه‌ڤژینا نیکی زاروکه‌کی کور نەبال جهی ئه‌وی کورئ ئه‌وی یا ژ جاهرین حرەمی (MUNUS NAPURTU) ماف هه‌بوو بچیه‌ سەر دهسه‌لاتی و پستی مرنا شاهی ناسناقی هه‌ڤژینا ئه‌وی یا نیکی نه‌دهاتنه گوه‌ورین هەتا مرنا (Nogay, 2019, 15).

نیکه‌م ناماژا میژوووی دهرباره‌ی تاوانانا (Tawananna) د سالنامه‌یین خاتوشیلیی نیکیدا هاتیه‌دان کو ئەو مەتا خوتوشیلیی

۳- جهنشین شاهی (میرین حیسینان):

میرین حیسینان د پله‌یا سیی دهاتن د بنه‌مال و دهسته‌لاتا شاهاتی حیسیناندا، پستی شاه و شاهژنی دهاتن، جهنش شاهی د تیکستیناندا چەندین شۆهمیان ناماژە پیهاتیه‌ دان ب ناسناقی توخکانتی (tuhkanti) دهاتیه‌ناسین (Uğurlu, 2023, 11) و ئەف میرین شاهی د تیکساندا ب ناسناقی دومو لوگال (DUMU.LUGAL) ناماژە پیهاتیه‌ دان ئەو وشه‌یه‌کی سومه‌ریه‌ ب وانا کورئ شاه دهمت بملی ئەف ناسناقه ناسناقی فه‌خری بوو (Collins, 2007, 103-109)، هه‌روسا د تیکستان داها‌تیه‌ ئەو جهنش شاهی ناسناقی لابارنا پنده‌تەدان ب وانا جهنش شاهی، ئەف چەنده د وشه‌یتەما خاتوشیلیی نیکیدا هاتیه‌زانن کو ئەو ناسناقی لابارنا دنایه‌ برا‌یای خۆ خوزیایی بملی پاشی ئه‌وی ژ پوستی جهنشیی لادمت (Blasweiler, 2013, 2)، جهنشین شاهی ژلایی شاهی بخو‌قه دهاتیه‌ هه‌لیژارتن شاهین حیسینان به‌ری مرنا خۆ جهنشین خۆ ده‌ستنی‌شان‌دکرن (Blasweiler, 2013, 2)، ئەوان جهنشین خۆ ژ که‌سوکارین نیزیکی خۆ هه‌لیژارتینه ئەو مەزنتین کورئ شاهی یان ژی خوشتقیرین کورئ شاهی، مەرج نەبوو ئەو جهنشین کورئ شاهی ببیت (Uğurlu, 2023, 11)، هه‌رچەنده سیسەتمی جهنشینا حیسینان ل دوپ‌نەریتین کولتورین کەش بوو، ئانکو دقا کورئ شاهی یی مەزن پچیه‌ یەر دهسته‌لاتی بملی دقیت رۆلی ئافرمین بیه‌ملا شاهاتی پشچاف وەرگرن، تایبەت ئافرمین خودان بریار و به‌یز د کۆچکا شاهاتیه‌یدا ئەوان رۆل د هه‌لیژارتنا

ناماژه پیهاتینه دان (Özdemir,2020,16)، ومکو مه ناماژه پیکری شاهی حرم هه‌بوون، نهو کورین شاهی ژ جاهرین ئه‌وان هه‌بوون، ماف نه‌بوون بهینه سهر دهسته‌هلاتی دگوتنه ئه‌قان جاهرین حریمی (MUNUS NAPURTU) ب واتا ئافرمنا حهرمئی (Nogay,2019,15). باشترین نمونه بو هه‌لبزارتا جهنشی شاهی و گرنکیا پهرورده‌یا وی، خاتوشیلی ئیکی د و‌سیه‌تنامه‌یا خودا دیار کریه کو نه‌وی دقیا ل جهی نه‌وی مورسه‌لیسی ئیکی بهینه سهر دهسته‌هلاتی ژبو نه‌فی چهندی نه‌وی داخواز ژ رهسپی و حزمه‌تکارین خو کریه مورسه‌لیسی ته‌مه‌ن بچوک ب شویه‌یه‌کی باش بهینه پهرورده‌کر، ژ نه‌فی به‌لگه‌نامه‌یی گرنکیانا پهرورده‌یا میرین حیسپیان بومه دیاردیبت (Özdemir,2020,16).

شاهنشینی، نه‌و نه‌دامین نه‌فی نه‌جومه‌نی ژ ی هه‌مان شیه‌وی ژ لایئ نه‌جومه‌نیقه دانگه‌هی پی دهاته‌کر د نه‌گهرئ نه‌جامدانا تاواناندا. نه‌دامین ئه‌وان لپرسین ل هه‌مان نه‌جومه‌نی ل گه‌لدا دهاته‌کر و دهاته‌ دانگه‌هکر. هه‌روسا نه‌و جهنشین ژ لایئ شاهیه‌ دهاته هه‌لبزارتن دقیا ژ لایئ نه‌فی نه‌جومه‌نیقه هاتبا په‌سندکر. دیسان د ده‌می ده‌کرنا بریارا کوشتییدا بو نه‌دامه‌کی به‌مالا شاهی دقیا هه‌مان شیه‌ ژ لایئ نه‌فی نه‌جومه‌نیقه هاتبا په‌سندکر (Özdemir,2020,15). هه‌ر چنده د شاهنشینا حیسپیان شاهی دهسته‌هلاتا بیسور هه‌بوو به‌لی نه‌جومه‌نا پانکو (Panku) چهندین دهسته‌هلاتین گرنک هه‌بوون. مل ب مل شاهی پشکداریا د ریفه‌رنا شاهنشینی کرینه. به‌لگه‌ ل سهر نه‌فی چندی بریارین سیداردانا نه‌دامین شاهی نه‌دهاته جیه‌جیکر تا کو نه‌ف نه‌جومه‌نه په‌سندکریا، ومکو یادیار شاهین حیسپیان و‌سیه‌تین خو هه‌بوون بو کورین خو، نه‌فی نه‌جومه‌نی نه‌و کورین بوونه شاه ناگه‌هدار دکر ژبو جیه‌جیکرنا نه‌قان و‌سیه‌تان (Köroğlu,2011,51). ل نه‌وی ده‌می خاتوشیلی ئیکی مورسه‌لیسی ئیکی ومکو جهنشی خو ده‌ستیشان کری داخواز ژ نه‌جومه‌نی پانکو کریه پشته‌فانییا مورسه‌لیسی بکه‌ن، نه‌وی پشته‌فانییا نه‌جومه‌نی پانکو (Panku) ب ده‌ستخو‌قه هینا ب نه‌فی چندی بوویه شاهی حیسپیان (الصالحی، 2011، 180). هه‌ر چنده شاه تیلینوو ب ریکا کوده‌تایی هاتی سهر دهسته‌هلاتی، به‌لی نه‌وی یاسایا جهنشین ده‌رکر بو ریگری کرنا کوده‌تایان د شاهنشینی کو نه‌و کوده‌تایان خویناوی بیوونه دابونه‌ریته‌ک ل ده‌ف حیسپیان، به‌لی ب ده‌رکرنا نه‌فی یاسایی کو نه‌ف یاسایه نه‌جومه‌نی پانکوش په‌سندکر نه‌ف چنده به‌لگه‌نه لسه‌ر هیزا فی نه‌جومه‌نی د شاهنشینا که‌فندا (Akurgal,2021,34).

شاهی پیدقی دیتبا یان ژ ی ده‌می مرنا شاهی و ده‌ینانا شاهی نوی کومیدبوون، ئانکو نه‌ف نه‌جومه‌نه راگه‌هاندنا شه‌ری و ناشتی و ده‌ستیشانکرنا جهنشی شاهی کومبوون، هه‌روسا نه‌ف نه‌جومه‌نه ومکو ده‌سته‌یه‌کا شیره‌تکاری ژ یو شاهی کارکرینه (Özen,2016,29-31). دیسان نه‌ف نه‌جومه‌نه بو دیده‌فانیی ژ ی ده‌اته بکاره‌ینان ده‌می شاهی کاره‌ک نه‌جامدانا، گازی نه‌دامین نه‌فی نه‌جومه‌نی دکر بو دیده‌فانییا نه‌وی کاری شاهی بکه‌ن، بو نمونه ده‌می خاتوشیلی ئیکی کورئ نه‌فی خو مورسه‌لیسی ئیکی ومکو جهنشین ده‌ستیشانکره‌ د راگه‌هاندنا نه‌فی جهنشیدا هه‌ر دوو نه‌جومه‌نین پانکو و تولیا نامادبوون ژ بوو دیده‌فانی و پشته‌فانا نه‌وی. هه‌روسا شاه تیلینوو ده‌می یاسایا تایه‌ت جهنشینا شاهاتی ده‌رکری ژبو ریگری کرنا

کرینه (Uğurlu.2023,11). جهنشین شاهی د ریفه‌رنا شاهنشینا حیسپیان چهندین نه‌رک هه‌بوون و نه‌و ژ لایئ کارتیکر نه‌فه‌ ل دویف شاهی و شاهزنی ده‌اتن ل دیف سیسته‌می ویراسه‌تا دهسته‌هلاتا حیسپیان کورئ شاهی ژ هه‌فزینا ئیکی (شاهزنا مه‌زن) ماف هه‌بوو بهینه سهر دهسته‌هلاتی، ژ به‌ر کو میرین حیسپیان د پاشه‌روژیدا د بوونه شاه دقیا بشیواز مکی باش هاتبان پهرورده‌کر، ژ به‌ر نه‌فی چندی هه‌ر دژیی بچووکیدا ل گه‌ل شاهی یان ژ ی ل گه‌ل سهرکرده‌یین له‌شکری پشکداری د هه‌میین سهر بازیدا کرینه ژ بوو شاره‌زابوون د کاروبارین سیاسی بین شاهنشینی، هه‌روسا د رپورسم و نا‌هه‌نگین ئاییندا کرینه ل جهی شاهی، و هه‌ده‌ک جارن ده‌اته‌ دامه‌زاندن د پوستی کاهنن مه‌زن، هه‌روسا د تیکستین بزماریدا کورین شاهی ب ناسناقی (DUMU.LUGAL) ب واتا کورئ شاهی

4- نه‌جومه‌نی میران (ناغایان) پانکوش (Pankuš):

نه‌جومه‌نی میران (نه‌جومه‌نی رهسپیان) ب هه‌ر دوو ناغین پانکوش (Pankuš) و پانکو (panku) هاتییه ناسکر نه‌دامین نه‌فی نه‌جومه‌نی ژ سهر بازین پله‌بلند و شه‌رکه‌ران و ل گه‌ل هه‌ده‌ک کارمه‌ندین کوچکا شاهاتی ل گه‌ل چیرلینه‌ر، حزمه‌تکارین میزی و چهند گروپین کارمه‌ندین شاهنشینی پیکده‌اتن (Uğurlu.2023,12)، نه‌ف نه‌جومه‌نه ژ کومه‌له‌ک کارمه‌ندین سهر بازی پله‌بلند و کارمه‌ندین ئیداری پیکده‌ات، ب شیه‌ویی گشتی نه‌و که‌سین نه‌دام د نه‌فی نه‌جومه‌نیدا ژ که‌سین نیزیکی شاهی ده‌اته هه‌لبزارتن (Sivas,2018,85) میژوونفیس (تولیکه‌ر جورنی Oliver Gurney (1911-2001 ز) ده‌ر بارمی نه‌جومه‌نی پانکوش دیار دکمت کو نه‌ف نه‌جومه‌نه ژ که‌سوکارین نیزیکی شاهی پیکده‌ات. نه‌دامین نه‌فی نه‌جومه‌نی چهندین ئیمتیا‌زات هه‌بوون، نه‌وان نه‌ف ئیمتیا‌زین دهسته‌هلاتی ب خرابی و به‌ر ژو‌ه‌ندییا تاکه‌که‌سی بکار ده‌ینان، نه‌و ل پوستین ده‌وله‌تی بین بلند ده‌اته‌ دامه‌زاندن، نه‌وان د کوچکا شاهایا پوستین بلند هه‌بوون و چهندین فره‌مانبه‌ر د خزمه‌تا نه‌قان به‌ر پرساندا بوون. د فره‌مانا تیلینوو‌دا ناماژه ب نه‌دامین پانکو (Panku) هاتییه‌دان پیکده‌اتن ژ شه‌رکه‌ر و دهسته‌هلاتداران. به‌لی ل سهر ده‌مین دویقه‌ا ناماژه ب نه‌دامین نه‌فی نه‌جومه‌نی ده‌اته‌دان ب شه‌رکه‌ر و خزمه‌تکار و ره‌سپین ده‌وله‌تی نانکو نه‌ف نه‌دامه هه‌مان نه‌دام بوون نه‌وی خودان پوستین سیاسی د کوچکا شاهایا (Lloyd,2003,35).

نه‌ف نه‌جومه‌نه ل گه‌ل شاهی پشکداری د ریفه‌رنا شاهنشینی کرینه، کارئ سهر که‌یی نه‌فی نه‌جومه‌نی کارئ دادو‌ری بوو نه‌ف نه‌جومه‌نه به‌ر پرس بوون ژ کارین دادو‌ری د

5- نه‌جومه‌نی تولیا (Tulya):

نه‌جومه‌نی تولیا (tulya) یان تولیاش (tu-li-ya-aš) ب واتا‌یا کومبوون و دادگه‌ه ده‌ت (Özen,2016,29-31). نه‌جومه‌نی تولیا دهسته‌هلاتا نه‌وی هه‌تا راده‌کی سنووردارتر بوو ژ نه‌جومه‌نی پانکو هه‌ر چنده نه‌قان دوو نه‌جومه‌نان رول د ریفه‌رنا ده‌وله‌تیدا هه‌بوو، به‌لی بریارین دوو‌ماهییه‌ هه‌ر ده‌سته‌ی شاهی دابوون، پیدقیه‌ بیژین نه‌ف نه‌جومه‌نه هه‌تا سهر ده‌می ئیمیراتورییه‌تی به‌ر ده‌وام نه‌وو (Çilingir, 2011, 12-13). نه‌دامین نه‌فی نه‌جومه‌نی پتر ژ مرقین ماقیل و به‌ر پرسین پله‌بلند بین کوچکی و سهرکرده‌یین له‌شکری پیکده‌اتن، سهر مه‌ت ده‌می کومبوونا نه‌فی نه‌جومه‌نی ل ده‌می

ئەفئى ئەنجومەنى ماف ھەبوو بىر يار سىدارەدانى دەر بکەت ژبو ئەندامى شاهاتییى، ئەفئى ئەنجومەنى دەستەلاتەکا بەرفەر ھەبوو د ناڤا کۆچکا شاهاتیییدا، دیسان ئەفئى ئەنجومەنە وەکو دەستەپەکا شیرمەکاری بو شاهى کاردکر. (Özen, 2016, 33)

لەشکەرى دەپتە ھژمارتن، ئەوى سەرکردایەتییە ئەوین سەربازى پین حیسبیان دکر، شاهى حیسبیان سالى دوو جارن ب ھەوین سەربازى رادبوون ئەوى ژى د وەرژین بەار و پایزى دابوون ئەفئى چەندە بریکا تیکستى بزماری ھاتینەزانیین. بەلى د تیکستاندا نە ھاتینەزانیین شاهى مل ب ملئ لەشکەرمان بەژدارى د شەررندا کرینە یان ژى نە، بەلى یادیار شاهى ژيانا خو ژ مەترسیى دوبرکریه ژبەر کو د ئەگەرئ کوشتنا شاهى شەنشینا حیسبیان بەرەف مەترسییە ببیت، ژبەر ئەفئى چەندئ شاهى خو ژ مەترسیان دوبرکریه بەلى یادیار شاهى دقا شیانین خو بو مللەتئ خو دیارکریا ئەفئە ئیک ژ ئەوان ئەگەرمان بو شاهین حیسبیان بەردەوام ب ھەوین سەربازى رابیت، ھەروەسا ئەگەر مەئ دیتەر پاراستنا وەلاتی بوو ئەوان ب ریکا ئەفان ھەوین سەربازى وەلاتی خو ژ مەترسیا دوژمنان پاراستینە. دیسان ئیک ژ ئەوان ئەگەرمان ئەگەرمان ئابووری بوو ب ریکا ئەفان ھەوان چەندین دەسکەفتی ب دەستخوڤە ھیناتن. ب ریکا تیکستان ھاتینەزانیین ل دەمین جەژندانان شاھان بەژدارى د ئەفان ھەواندا نەکرینە ژبو پشکداریکرنا رپورسەمین ئاینی، شاهى کەسەک ل جەئ خو دانایە ژبو سەرکردایەت ئەوان ھەوان (Özdemir, 2020, 17-18). ئیک ژ تاییەتمەندیین ھیزین حیسبیان ئەوان بەرى ئەجمادانا شەران چەندین رپورسەم دگیران، شاهین ئەوان ئەفئ چەندە ژبوو بلندکرنا ورمیا ھیزین خو ئەجمادانینە، ژبو ئەفئ مەرمی پشتبەستن ل سەر کریارا فالقەکرئ کرینە. ژبو ئەفئ کارى پشتبەستن ل سەر کاهنان کرینە داخواز ژ ئەوان کرینە پیشبینین خو دیارکە ھەروەسا د ئەفان مەراسیمەندا قوربانى پیشکشی خوداوەندان کرینە داخواز ژ خوداوەندان کرینە پشەقانیا ئەوان ژبو سەرکەفتئ بکەن. (Fayette, 2024, 51).

ریکخستین سوپای د شەنشینا حیسبیان یا کەفتدا بو چەندین پشکان دەھاتە دابەشکر، مینا ھیزین پیادە، ھیزین عەرمبەنەمین شەرى و ھیزین تیرکوقانان، ھیزین پیادە خودان پیگەھەکا بەیز بوون د سوپای حیسبیاندا. زوربەیا ھیزین پیادە ژ کەستین نازاد پیکدھاتن، پشکەک ژ ئەفئ ھیزی ژ ئەوان کەسان پیکدھاتن ئەوین ناڤى خو ژبو پشکدارییە ھەوین سەربازى توومارکرینە، ھەروەسا پشکەک ژ ئەفئ ھیزی ژ ئەوان کەسان پیکدھاتن ئەو ھیزین ژ دەفەرین دەوربەر دەھاتن د ناڤ ریزین سوپایین حیسبیان (Basol, 2006, 10) ھیزین پیادە ھیزین سەرمەکی حیسبیان دەھاتنە ھژمارتن، ئەفئ ھیزە ب ریکوپیککا خو بناڤودەنگ بوون و خودان چەندین چەکین پشکەفتی بوون مینا شیر و ڕم و قەلغانان، ئەو د شارەزابوون د شەرىن مەیداناندا تاییەت شەرىن سینگ ب سینگ (Fayette, 2024, 44) (90%) ھیزین حیسبیان ژ ھیزین پیادە پیکدھاتن دناڤا ئەوان ھیزین حیسبیاندا ھیزین کریگرتی ژى ھەبوون، ھەر لەشکەرەکی ژ ئەوان سۆزدایە شاهى د ھەوان و شەریاندا پیکر و وەفاداری شاهى بن (Collins, 2007, 103-109). سەبارەت ھیزین عەرمبەنەمین ھەسپان ئەفئ ھیزە تاییەت بوون بو قەگواتەستنا کەستین پلەبلەند، ھەروەسا ئەفئ عەرمبەنە دەمین ھیرشاندان دەھاتنە بکارھینان (Özdemir, 2020, 18) ھیزین عەرمبەنەمین

کوشتن و کودەتاییین کۆچکا شاهاتى ئەوى داخواز ژ ئەفئى ئەنجومەنى کریهە ھاریکاریا ئەوى بکەن ژ بونەھیلانا کوشتنی دناڤا بنەمالا شاھیدا و داخواز ژ ئەفئى ئەنجومەنى کریهە ئەگەر ئەندامەکی بنەمالا شاھى چ کچ بیت چ کۆر بیت بەیت سەزادان ژلایی ئەفئى ئەنجومەنیفە، ژ ئەفئى بەلگەنامى ھاتینەزانیین کو

٦- ریفەبەرین دەولەتی(والی):

ئەو دەفەرین ژ دەرفەى خاتوشایا پایتەخت ریفەبەرین خوینن تاییەت ھەبوون، ئەفئ ریفەبەر و بەرپرسە ب ھەمى لایەنەفە ب شاھیفە گریدایی بوون، ئەو ب نوینەریین شاهى دەھاتنە ھەژمارتن. ب ریکا ئەوان نامەیین ژلایی شاھیفە بو ئەفان بەرپرسان و ئەو نامەیین ئەفان بەرپرسان بو شاهى دەھاتن بریکا ئەفان نامەیان پیزانینن مژوو ل سەر ئەفان بەرپرسان ھاتینەزانیین (Uğurlu, 2023, 13)، د شەنشینا حیسبیاندا دوو جۆرین والیان ھەبوون ئەو ژى والیی سەربازى و والیی مەدەنى بوون. سەبارەت والیی سەربازى ئەفئ والییە ژ کاروبارین سەربازى ئەوان دەفەرمان بەرپرس بوون، ئەفئ والییە بناڤى بیل ماد گالتی (BEL MAD.GAL.TI) ھاتینە ناسکر ب واتەیا مەزنى جیبەجیکرائ فەمانان، ئەفان والیان چەندین ئەرک ھەبوون، ژ ئەوان ئەرکان جیبەجیکرنا بریارین شاهى و پاراستنا دەستەلات و بەرژمەندیین شاهى ل ئەوان دەفەرمان و چاڤدیریکرنا سنووران، ژ ئەگەرئ ھیرشەکی بو سەر شەنشینى شاهى ژ ئەفئى چەندئ ناگەھدار بکەن. ل دەمین ئەفئ دەفەرە تووشى دورپچان دبیت پیدقییین ئەفان دەفەرمان دابینبکەت و پاریزگاریا دەفەرئ بکەت ھەتا کو شاھب ھیزین خو ب ھاریکاریا ئەوان دەھت (Uğurlu, 2023, 13).

سەبارەت والیی مەدەنى ئەفئ والییە بەرپرس بوون ژ دەستەلاتا شاهى ل سەر ئەوان دەفەرمان، ئەفئ والییە ب ناسناڤى ئین کورتى (EN.KURTI) ناڤکرن واتا سەرکردەیی دەفەرئ (Uğurlu, 2023, 13)، ئەفئ والییە ھندەک جارن بەرپرسبوون ژ چەندین دەفەرمان نە ب تنى ژ دەفەرەکی (Atila, 2018, 44). ھەرچەندە ئەفئ والییە ژلایی ئەرکەفە ژ والیی سەربازى جیاواز بوو، بەلى ژلایی پلەیا بوستانەفە و مەگەقبوون. ژ کارین گرنگین ئەفئ والی چاڤدیریکرنا دادگەھکرنا خەلکئ ئەوان دەفەرمان، پاراستنا سەقامگیری و ئاسائیشا ناڤخوی ل ئەوان دەفەرمان، پاراستنا ئەوان مال مولکین شاهى ل ئەوان دەفەرمان و ئەفئ والییە بەرپرسبوون ژ کۆمکرنا باجان ژ ئەوان دەفەرمان، ئەو فەرمانبەریین ب ئەفئى کارى رابوون د گۆتئ لوماشکین ئوروکی (LUMASHKIN.URUKI) ب واتا فەرمانبەرئ بەرپرس ئەفئ فەرمانبەرە دبن دەستەلاتا والیدا بوون بەرپرسبوون ژ کۆمکرنا باجان (Uğurlu, 2023, 13).

چار: رۆلى سوپایى د ریکخستن و ریفەبەرنا شەنشینا حیسى یا کەفتدا:

شەنشینا خودان سوپایەکی ریکخستى و بەیزبوو ژبەر ھەبوونا ریکخستین باش و چەکین و تەکنیکین پشکەفتی د ناڤا سوپای حیسبیاندا و لیکر د سەردەمى خودا ئیک ژ مەزنترین ھیزین سەردەمى خو بەیتە ھەژمارتن، ریکخستنا ھیزین لەشکەرى ژ سى پشکین سەرمەکی پیکدھات ئەوژى ھیزین پیادە و عەرمبەنەمین شەرى و ھیزین تیرکوقانان ئەفئى چەندئ و لیکر د چەندین شەراندا سەرمەکەفئ (Fayette, 2024, 48)، سەبارەت سەرمەکەفئ سوپای د شەنشینا حیسبیاندا شاھ سەرمەکەفئ ئیکى

پیش زاینی د زفریت، ئەف یاسایە ب یاسایین ئورنەمو دەینە ناسکرێ ژبەر کو ژلای شەه ئورنەمووی دامزێنەرئ بنەملا ئورا سێ (۲۱۱۲-۲۰۰۶ پ.ز) هاتینە نەیسین (حنون، ۲۰۰۵، ۱۶)، یاسا گرنگیەکا زور هەبوو ل دەف مللەتین سەردەمی کەف، ئەوان چاوا گرنگی ب ئاینی دایە و سا گرنگی ب یاسایی دایە خەلکی ئەوی سەردەمی وەسا هزر دکر ئاخفتا شاهی ئاخفتا خوداونداییە، لەورا ئەوان دگوتن دقیت ئەم بریارین شاهی جیبهجی بکەن. ژبەر هندی ئەک بوو ل سەر ئەوان ریزی ل یاسایی بگرن، چونکی هزر دکرێ ژبەرئ ئەفان یاسایان خوداوندن ژبەر کو مللەتین کەف گەلەگ ب ئاینیە گریدیای بوون (سلیمان، ۱۹۷۷، ۹۱ - ۹۲)، مللەتی حیسبی داخاربوون ب سیستمی یاسایین شارستانیەتا میزوپوتامیا، د نەیسینا یاسایین خودا ئەف چەندە پیش چاف وەرگریه ئانکو یاسایین میزوپوتامیا کارتیکرەکا نیکیسەر ل سەر یاسایین حیسبیان کریه. حیسبیان یاسایین خۆ بمرما ریکخستنا کۆمەلگەها حیسبی و پاراستنا ئاشتیی د ناڤا شاهنشینی دانایە (Roux, 1999, 108-110). هەبونا ئەفان یاسایین نەیس ل دەف حیسبیان هاتییە زانین پستی ئەجامدانا هەلکولینین شینواری، یاسایین حیسبیان ژ دوو (تابلوین) نەیسینا بزماری پیکههین، هەروسا چەندین کوبیین ئەفان بەندان هاتینە دیتن (Koroğlu, 2011, 53). جودا ژ یاسایین میزوپوتامیا داهینەری یاسایین حیسبیان ب دروستاهی نەهاتیە زانین، ژبەر کو داهینەری یاسایین میزوپوتامیا ناڤی خۆ د یاسایین خودا دیارکریه مینا یاسایین شەه ئورنەمو و یاسایی شەه حەمورابی (۱۷۹۲-۱۷۵۰ پ.ز) شاهی میزوپوتامیا ناڤی خۆ د تومارین یاسایین خودا دیارکریه ئەف چەندە بوویە ئەگەر میژوویا دەرکەفتا ئەفان یاسایان ژلای شینوارناس و میژوونەیسناڤە ب دروستاهی بیهنەزانین. بەلێ د یاسایین حیسبیان ناڤی داهینەر و نەیسەرین ئەفان یاسایان نەهاتیە. ئەف چەندە بوویە ئەگەر هندی ب دروستاهی میژوویا دەرکەفتا ئەفان یاسایان نەهاتیە زانین، تتی چەند بۆچوون هەنە بۆ سەردەمی دەرکەفتا ئەفان یاسایا هەندە ژ ئەفان بۆچوونا دەرکەفتا ئەفان یاسایان ب شاهی حیسبیانە گریدەن. ژبەر کو ل سەردەمی شەه تیلینوویا نیزیکی (۲۰۰) بەندین یاسایین هاتینە نەیسین (Ünal, 2002, 72). بەلێ هەندە بۆچوونین دی دیارکەن کو یاسایا حیسبیان ژلای ئەنجومەنی دادویری هاتیە نەیسین، و ژبەر ئەف چەند ناڤی داهینەری ئەفان یاسایان نەهاتیە تومارکرن (Yildirim, 2012, 149). ئەف هەردوو تابوین یاسایان ژلای شینوارناس (هیکو وینچر Hugo Wincher) (۱۸۶۳-۱۰۱۳ ز) د هەلکولینین بوغازکوی قە هاتینەدیتن، میژوویا کەفتترین کوبیا ئەف یاسایی بۆ سالا (۱۶۵۰ پ.ز) دزفریت (Koç, 2006, 107) ئانکو فەکولەران پستی فەکولین ل سەر شیوازی نەیسین و زمانی ئەفان یاسایان ئەجامداین هاتیە زانین کو میژوویا ئەفان هەردوو تابوین یاسایی بۆ شاهنشینا حیسبیان یا کەف زفراندینە کو میژوویا ئەوی دناڤهرا سالی (۱۶۵۰-۱۵۰۰ پ.ز). (Doğan, 2019, 72).

یاسایین حیسبیان ژ (۲۰۰) مادەیین نەیسینا بزماری پیک دەین، و ئەو یاسایە ژ دوو پشکین سەرمکی پیک دەین (Aslan, 2021, 17)، و ژ دوو ناف و نیشانان پیک دەیت، تابلويا پشکا دەسپیکی ب پەم (ئەگەر زەلامەک) (takku antubsas) پشکا دوویی (ئەگەر زەفەک -باغەک) (takku

هەسپین شەری بین حیسبیان گەلەک پشکەفتی بوون ئەو عەربانە سەفک بوون. ئەف چەند هاتوچوونا ئەفان عەربانان د مەیدانین شەری ئاسانکرن. د ئەفان عەرباناندا سێ لەشکەر هەبوون ئیک ژ ئەوان لەشکەرا عەربانە دەهاژووت و هەردووکی دیت تیرەمکزان و ڕم بکار دەیان، ئەف عەربانە ژبو لاواکرنا ناف ریزی دوزمان دەهاتە بکار هینان. هیزی تیرکوفان ئەف هیزە ئیک ژ هیزی سەرمکی بوون دناڤا هیزی حیسبیاندا ئەو د دەمین شەریدا ل پشت هیزی پیاو دراوستیان و هیرش دکرە سەر دوزمان بمرما لاواکرنا هیرشین دوزمان دەهاتە بکار هینان. ژبو ریکخوشرن و پاراستنا هیزی پیاو د شەریدا، سەبارەت تیرکوفانین ئەوان گەلەک پشکەفتی بوون، روبری تیرین ئەوان بەرفەرەهوبون (Fayette, 2024, 45) هەروەسا دناڤا هیزی حیسبیان بەشەک تایبەت سوارین هەسپان هەبوون کار ئەفان جاسوسی و کۆمکرنا پیزانین ل دەفەری و دەربارە هیزی دوزمان بوون (Collins, 2007, 103-109).

ئەو میرگەهین ژلای شاهی حیسبیان دەهاتە کونترولکرن، ل سەر بەرپرسان پیدی بوو د دەمین شەریدا هیزی خۆ پشکەری د شەری حیسبیان بکەن. ئەوان ل گەل لەشکەری خۆ هاریکاریا شاهی کرینە ئەف هیزە ژ پشکەک بوون ژ سوپایی حیسبیان و ئەوان مفا ژ لەشکەری ئەفان میرگەها دیتنە ل دەمی هەوین سەربازیدا (Özen, 2016, 9-10). سەبارەت شیوازی هیرشین حیسبیان ئەوان چەندین جار باژیر دورپچکریه ژبەر کو دەمی هیرشاندە هەندە ژ ئەوان باژیرین دوزمان خۆ د ناف باژیرین خودا ئاسیکریه. ئەف چەندە ژ بوویە ئەگەر شاهی حیسبیان ئەوان باژیران دورپچ بکەن باشتترین بەلەک بۆ دورپچا ئامازەیا خاتوشیلی ئیک ئەوا ئامازە ب هیرشا خۆ ل سەر باژیری ئورشو (Uršu) (ورفايا نوکه) کو د تیسەکی شیوازی ئەمەبیدا ئامازە پیدای کو تیدا دیاردکەت ئەوان ئەو باژیرە دورپچکریو و ب هیزی خۆ هەولاندینە ژ شورمیین باژیری دەرزابەن ئانکو هەولا چوونا نافخویا باژیران دایە (Genz, Mielke, 2011, 144-14). ژ هەزیە بیزن مللەتی حیسبی د کار ئاسنگەرییدا شارەزا بوون، ئەف چەند هاریکاریا ئەوان کر د چیکرنا چەکن سەربازیدا شارەزا، ب تایبەت د چیکرنا شیر و ڕم و قەلغاناندا، حیسبی ئیک ژ ئەوان مللەتین دەسپیکی دەینە هەژمارتن چەکن ژ کانزایی ئاسنی دروسکریه، ئەوان چەکن خۆ ژ تیکەلا ئاسن و بروزی دروسکریه ئەف چەند وەلیر چەکن ئەوان بەیزتر بن بەرامەر چەکن مللەتین دەروەر ئەف چەند وەکر ل سەر زۆربەیا دوزمانین خۆ سەربەمەف (Fayette, 2024, 48).

چار: رولی یاسایی د ریکخستن و ریفەبرنا شاهنشینا حیسبی یا کەفتا:

بنیاتی پەم یا سا ژ پەم (kanna) یا یونانی هاتیە، یاسا ریکەکا شارستانیە بۆ ریکخستنا ژیا نا رۆژانە یا مرقان هاتیە دانان دا کو نووشی خەلەتییان و کارین خراب نەبن و خۆ دوبرکەت ژ ئەوان کارین نەباش و مرقی فیری پەرومردا باش بکەت (سلیم، 2010، 2)، وەکو یادیار یاسایین عیراقا کەف ژ هەمی یاسایین شارستانیەتین دیتترین جیهاتی کەفتن کو کەفتن یاسا ل جیهانی یاسایا شەه (ئور نەموویە) (۲۱۱۲-۲۰۹۵ پ.ز) یاسایین ئورنەمو ئیک ژ کەفتن یاسایا د میژوویا دەیتە هژمارتن کو میژوویا ئەوی بۆ دووماهیەکا هزار سێ

یاساینن حیسییان خودان چەندین تایبەتمەندی بوون ئەف تایبەتمەندیە یاساینن ئەوان ژ یاساینن مللەتین دیتەر جودا دکەت. جیواژ ژ یاساینن میزپوتامیا تایبەت بابلییان حیسییان یاساینن خۆ ل سەر تابلۆین تەقنی نەقسیسە و ئەف یاسایە د نەرشقین دەولەتیدا دەهاتینەپاراستن، بەلێ یاساینن بابلییان مینا یاساینن شاھەحمورابی ل سەر تابلۆین تەقنی و بمران هاتینە نەحشانن و ل جەین گشتی هاتینەدانان دا کو خەلک ببینن (Karauğuz, 2018, 14)، خەلکا هەرە گرنەگ شارستانیەتا حیسییان ژ شارستانیەتین رۆژەهەلاتا نافەرست جودا دکەت، ریزگرتا مافی مرقان بوو. ئەف چەندە ژ ئەوان یاسا و سزاینن ئەوان دەیتەزانین. وەکو یادیار ناڤورین سزاینن تووند هەبوون مینا پارچە پارچە کرنا لەشکرەین دوزمن و سۆتن و چیکرنا ئەهرامان ژ سەرین دوزمنان ئەف سزاینن توند د یاساینن واندا نەبوون (Özdemir, 2020, 19)، ئانکو بشتۆمەیکێ گشتی یاساینن حیسییان ژ یاساینن ناڤورین و بابلیان نەرمتر بوون، ئانکو ئەو بنەمایی تولقەکرێ د یاسایا بابلیاندا ئەوا (چاڤ ب چاڤ و ددان ب ددانی) د یاساینن حیسییاندا نەبوون. زۆربەیا سزاینن حیسییان ب قەرمبوویا ناڤورین دەهاتە چارەسەرکرن، نەک ب کوشتن و تولقەکرێ. سزایی کوشتنی د هەندەک بارودۆخین تەنگاڤدا هاتینە جیبهەجیکرن (Koç, 2006, 109)، ئیک ژ تایبەتمەندیین شارستانیەتا حیسییان ژ شارستانیەتین هەفسو جودا دکەت. هەبوونا ریزگرتنی ل مافین تاکەکەسی بوو هەرچەندە بەندە کیمترین چینا کۆمەلگەها حیسێ دەهاتەهەژمارتن، بەلێ مافی ئەوان د یاساییدا دەهاتە پاراستن (Dilber, 2007, 9)، شاهین حیسییان خۆ ب نوینەرین خوداوەندا هەژمارتین، ژبەر ئەفێ چەندێ ئەوان مافی یاسادانانی هەبوون. ئەو یاساینن ژلایی ئەقان شاهانە دەهاتە دەرکرن، د بیروباورین خەلکێ ئەف یاسایە ل سەر داخوازا خوداوەندان هاتینە دەرکرن. ژبەر کو ئەوان خوداوەند ب ژبەدەین ئەقان یاسایان زانین، ژبەر ئەفێ چەندێ یاساینن ئەوان ب ئاینیڤە گریدایی بوون، ئەوان ریز ل یاسایان گرتینە. هەروسا ئەوان خوداوەندێ تایبەت ب دادومری هەبوون ئەو ژێ خوداوەندا رۆژی ئارینا (Arinna) بوو د بیروباورین حیسییان ئەف خوداوەندە پارێزەری دادومری بوو (Özdemir, 2020, 19)، د بیروباورین ئەواندا خوداوەندە دادپەرورەن ئەو مافین هەمی بوونەمەران دپاریزن (Koroğlu, 2011, 53). ژبەر ئەفێ چەندێ د بیروباورین حیسییاندا خوداوەندا رۆژی ئارینا پارێزەری دادومرییە دەهاتەهەژمارتن. هەر ژبەر ئەفێ چەندێ د تیکستاندا رۆژ وەکو هیمایی ماف و دادپەرورییە هاتیە وەسفکرن (Narçin, 2016, 85). سەبارەت لایەنی سزادانی د یاساینن حیسییاندا، د جیبهەجیکرن و سەپاندنا سزایاندا جیواژیا جیناییەتی پیش چاڤ دەهاتەوەرگرتن ئەو تاوانا دەهاتەنەجامدان. سزایی ئەو ل دویڤ چینا کۆمەلایەتی هاتیە سەپاندن، ئانکو سزاینن مرقۆقین بەندە تووندتر بوون ژ مرقۆقین ئازاد، ئەف چەندە ژێ بۆ ئەو چەندێ دزقریت د کۆمەلگەها حیسییان مرقۆقین ئازاد و بەندە ژلایین مافانڤە جودا بوون. (Özdemir, 2020, 20).

بزماریدا بشتۆمەیی (KA.E2.GAL-lim) ناماژە ب نافێ ئەوئ هاتینەدان (Tanrisever, 2016, 10)، دادگەها دوویی ئەو دادگەهین تایبەت ب دادگەهکرنا چینا ناغایان و فەرمانبەرین پلەبلند. ئەف دادگەهە ب نافێ دادگەها بلند (DIN LU DUDUG) هاتیە د تیکستین بزماریدا ئەف دادگەهە تایبەت

(GISGESTIN) ئانکو ب ئەقان هەردوو پەیقان دەسپیدکەن (Koç, 2006, 107). ئەف تیکستا یاسایان ژ سێ پشکان پیک دەهت پشکا ئیکێ ژ سەد بەندان پیک دەهت، پشکا دوویی ژێ ژ سەد بەندیت یاسایی پیک دەهت، دیسان پشکا سێی هەمان (۴۹) بەندا دەسپیکێ پیک دەهت ئەف مادەیه هاتینە گۆهۆرین ئانکو ئەف (۴۹) مادەیه هاتینە راستەمکرن (Galanti, 2023, 19)، هەژبەهتین ژ بلی ئەوان دوو تابلۆین یاسایی، چەندین تیکستین یاساینن حیسییان هاتینە دیتن، مینا ئەو بریارین دادگەهان، و ئەو نامەین شاهی بۆ والین خۆ ریکرین (Koç, 2006, 107)، ئیک ژ تایبەتمەندیین یاساینن حیسییان ئەو بوو، ل گەل هەبوونا یاساینن نەقسیسێ ل دەف حیسییان یاساینن ناخفتنی هەبوون ئەف یاسایە نە هاتینە نەقسیس، ئەف جورە یاسایە ب رەوشت و داب و نەرمیتین کۆمەلگەهێ ڤه‌گریداویون ژبەر هەندێ پیتقی ب نەقسیسێ نەبوون (Özdemir, 2020, 18-19).

د بیروباورین حیسییان یاسا و دادومری ئارامیا وەلاتی ئەوان دپاریزیت، یاساینن ئەوان ژ چەند پشکان پیکدەهات پشکا تایبەت سزایان چەند بابەت ب خۆڤە دگرتن مینا بابەتین کوشتن، دەستدریژی، دەستدریژی مال و سامانی، سێزبەندی و تاوانین جنسی بخۆڤە دگرتن. هەروسا پشکا تایبەت ب یاسایا خێزانێڤە گریدای هەبوو ئەف پشکا بابەتین هەڤزینی، کەلوپەلان و کرییا خەزمەتکار و کاربەدەستین دەستی ب خۆڤەدگرن (Koç, 2006, 108)، دیسان یاساینن حیسییان جیگرەنبوون ب بوورینا دەمی ل دویڤ پینڤیا کۆمەلگەهێ و بریارا شاهی گۆهۆرین بێسەردا هاتینە و هاتینە راستەمکرن، ئیک ژ تایبەتمەندیین ئەقان یاسایان ئەوان د ئەقان یاسایاندا سزایی تاوانان دیارکریه ل گەل ئەوان سزاینن د کەڤندا هاتینە سەپاندین، ئانکو سزایی ئەوئ تاوانی دەهاتەدیارکرن د هەمان مادەیدا سزایا ئەوئ تاوانی یا پینش ئەوی سەردەمی ژێ دیارکریه. ب ئەفێ شیوایی ئەو یاساینن بەرێ بەینە راستەمکرن هاتینەزانین (Tanrisever, 2016, 9)، وەکو مە ناماژە پیندایی یاساینن حیسییان جیگر نەبوون ئانکو دەمی شاهان پینڤی دیتیان ئەف یاسایە دگهورین و یاساینن نوی دەرکریه و هەندەک ژ ئەوان شاهان چەندین جاران ئەف کارە نەجامداینە ل سالا (۱۵۰۰ پ.ز) دەمی خاتوشیلی ئیکێ هاتینە سەر دەستەهلاتی سێستەمی دەولەتی بەرەڤ توومارکرن نەقسیسێ بریبه ب ریکا نەقسیسین ئەوئ پیزانینن میژووی ل دویڤ خۆ هیلاینە (Özdemir, 2020, 18)، سەبارەت ئەوان گۆهۆرین و راستەمکرن یاسایان، یاساینن حیسییان ژ چار قوناغان دەر باز بووبنە قوناغا ئیکێ، کۆمکرنا نەرمیتین دەسپیکێ. قوناغا دوویی، ل جەین سزاینن ئەشکەنەجەدانی قەرمبوینن قوربانیدانانی هاتینەدانان، قوناغا سێیی سزاینن سیداردانی هاتینەگۆهۆرین ل جەهێ ئەوان سزایان سزاینن قەرمبووی هاتینە دانان، قوناغا چاری و دوماهیکیدا سزاینن قەرمبوو کرن هاتینە کیم کرن، یاساینن حیسییان ژ ئەقان چار قوناغان دەر باز بووبە ئەف سەر دەمە سەردەمی مورسەلیسێ ئیکێ هەتا هاتنا تودخالیشی چاری بخۆڤە دگرتن (Tanrisever, 2016, 10).

پینچ: دادگەهین حیسییان:

سەبارەت دادگەهین حیسییان سێ جۆرین دادگەهان هەبوون، یا ئیکێ دادگەها دەرگەهێ کۆچکێ بوو، ئەف دادگەهە تایبەت بوو ب ئەنجومەنی رەهسپیان، ئانکو ئەوان ئەف دادگەهە برێڤەدەرن (Özdemir, 2020, 23)، دادگەها دەرگەهێ کۆچکێ د تیکستین

شاه د شارستانییهتا حیسییاندا ب سهرکی دادهوری دهاته هژمارتن، نهگهر بابیتی کوشتنی یان تاوانهک مهرن با بوشاهی دچوون داکو بریار ل سهر دایان ئانکو بریارین کوشتنی د دهستی شاهی دابوون. نهف چهنده بریکا تیکشتین بزماری هاتیهزانین (Koç, 2006, 109)، ههروسا شاهی ماف ههجوو ئهو سزاین کوشتنی بگهوریت بوشزاین قهرمبوو (Narçin, 2016, 85) ئهو کیشیهین دناقویا ئهوان وهلاتی دبن دهستههلاتا حیسی و ئهو کیشیهین دناقبهر ئهفان وهلاتاندا ژلای شاهی دهاتینه، ههروسا ئهو دهقهرین دبن دهستههلاتا ئهویدا کاری دادهوری ژلای ئهو بهرپرستی ژلای شاهی هاتیهدانان دهاته ریفهرن کو ئهوان بهرپرسان بناقی شاهی بریارین دادگههی ددان (Koç, 2006, 110-111).

سهارمت دادهورین حیسییان دادهورین دادگهها بلند ب ناقی دوگود (DUGUD) د هندهک تیکستاندا هاتیه شاه داخواز ژ دادهورین ئهفان دادگههان دکمت کو ئهو گوهداریا گازندهمین چینا هژار و گروپین بیدهستههلات بکمت. بشیویمهکی جوان سهرمدریپی ل گهل ئهوان بکهن. ههروسا داخواز ژ ئهوان دکمت کو دیدهقانتین باوهرپیکری د دادگههاند گازیکمت و داخواز ژ ئهوان کریهه ریگری ل گهندهلی و زورداریا چینا بلند بکمت و ئهفان کاران د کومهلگههیدا نههیلن، ژ ههژی گوتتی به د ئهفان دادگههاند، نهگهر بهلگهنههین پیدقی نهبان داخواز ژ تاوانباری دهاتهکرن سیند بخوت کو بیگونههه. بهلی نهگهر ئهو تاوانه تاوانین مهرن بان و بهلگههین پیدقی نهبان ئهو تاوانباره ب رویباری دهاته تاقیکرن و ئهو کسه د هافیتنه د رویباریدا، ل دویف بیروباوهرین ئهوان نهگهر ئهو کسه بیگونههبا دیتر خوداوند ئهو رزگارکهن بهلی نهگهر تاوانباریبت دیتر خهتدقیبت. (Hoffner, 2003, 233)، نهف دیاردا تاقیکرنا گونههباران نهگهر بهلگهنههین بوش دیارکرنه نهجامدهری فی گونههباری مینا تاوانین کریار زناپی یان سیربهندی ههمان شیوه د یاساین شارستانییهتین عیراقا کهفن ژی ههجوون (سلیمان، 1993، 208).

نهجام

سیستهمی دهسههلاتی د شاهنشینا حیسییان یا کهفندا ههمان شیوهی شاهنشینین دیتر ین رۆژ ههلاتا ناغین ب شیوهی شاهاتیا نافهندی دهاته ریفهرن. نهف چهنده بوویه نهگهری هندئ حیسی بشین بوشمهکی دریز دهستههلاتی ل سنوورمکی بهرفرههگری بکهن و بین خودان ئابوورمکی بهیز و پیشکهفنهک مهرن بخوقه ببینت. شیوهی سیستهمی دهستههلاتا شاهنشینا حیسییان، شاهاتی بشیوازی فیدر الیا تیوکرسی دهاته بریفهرن. شاهی دهستههلاتا بیسنوور ههجوو. ههروسا شاهزنتیت حیسی رۆلهکی گرنک د ریفهرنا دهولهتیدا ههجوون.

۳- دهربارهی لایهنی پیکهاتا سیستهمی ریفهرنی د شاهنشینا حیسییدا بشیوهیهکی ریکخستی و پیشکهفتی هاتبوو ریکخستن و نهف ریکخسته بوویه نهگهری هندئ کو کیمبوونا ئاریشین ناخووی د شاهنشینا حیسییدا کو پیکدهات ژ شاه و شاهزن و جهنشین شاهی، نهجومهنی میران (ناغیان) پانکو، نهجومهنی تولیا، ریفهرین دهولهتی (والی). د شاهنشینا حیسییدا کهفندا کوچکا شاهی خودان دهستههلاتهکا بهیزبوو د لایهنی ریفهرنیدا، ژهر کو ب نافهندا ریفهرنی دههته هژمارتن و بریارین سیاسیین مهرن ژ کوچکی دهردهکشتن وبلنترین بۆست د کوچکا شاهاتیییدا شاه، شاهزن و جهنشینین

بوویه ژبو کسین پله بلند د نهفی دادگههیدا سهرکردین لهشکری و فهرمانبهترین پهلند دهاتنه دادگهه کرن، ئیک ژ تاییهتیهندین نهفی دادگههی د دهرگههی نهفی دادگههیدا تهرازیهکا داری ب سهری رومهکا برونزیقه هاتبوو ههلاویستن (Tanrisever, 2016, 10)، د تیکستهکا شاهنشینا حیسییان یا کهفن هاتیه نهفانین نهفی دادگههی ژلای خهلی قه دهاتن ههلیزارتن، ههروسا دهاتنه ههاترن بوش ئهوان دهقهرین بن دهستههلاتا ئهواندا (Hoffner, 2003, 231)، دادگهها سینی دادگهها شاهی بوو نهف جۆره دادگههه وکو دادگهها تههیز بوو نهف جۆره دادگهها بوش دوپاتکرنا بریاران دادگههی دهاتنه نهجامدان. ئانکو نهگهر کیشیهک ژلای دادگههیقه نههاتیا چارمهسهرکرن، نهف کیشیهه بوش دادگهها شاهی ژبو بریاردانی دهاته رهوانهکرن (Özdemir, 2020, 23)، دادگهها شاهی بناقی (DIN LUGAL) نامازه بیهاتیهدان، وکو یادیار نهف دادگههه تاییهت بوو تاوانین کوشتنی ژهرکو بابیتی کوشتن یان تاوانین مهرن بوش شاهی دچوون داکو بریار ل سهر دایان ئانکو بریارین کوشتنی د دهستی شاهی دابوون (Tanrisever, 2016, 10)، دادگهها شاهی بلنترین دادگههه بوو د شاهنشینا حیسییاندا، شاهی خو سهرۆکاتییه نهفی دادگههی دکر و بریاران د دهستی بشاهیدا بوو (Hoffner, 2010, 231)، نهف جۆره دادگهها بوش دوپاتکرنا بریارین دادگههی دهاتنه نهجامدان. نهگهر کیشیهک ژلای دادگههیقه نههاتیا چارمهسهرکرن نهف کیشیهه بوش دادگهها شاهی دهاته رهوانهکرن، ژ بوچارمهسهرکرن و بریاردانی (Özdemir, 2020, 23)، دادگههین حیسییان سادهبوون، فمکریبوون ژبو خهلی. ئانکو خهلیک ئاسای دشیاه بوشداری د ئهفان دادگههاند بکهن، بهرمما چاقدیریکرنی د چاقی دادگههیدا ههمی کس یهکسانبوون. سهارمت دادهوران پیدقی بوو دادهورین حیسییان مرقوین دادپهرومران و مهرگرتنا دیاراریان ژلای دادهورانقه قهدهه بوو دادگههین ئهوان ههمان شیوهی دادگههی سهردهمیانه کسین پهیهندی ب دادگههی یان شاهدین رویدانی دهاتین گازیکرن و سویندا یاسای دخواندن، و ئهو لیدوان و دهربرینین شاهدان دهاتنه تومارکرن (Özdemir, 2020, 23).

پشتی قهکولین ب دووماهییک هاتی، فمکولر گههسته نهفان نهجامین ل خوارئ:

۱- حیسی ئیکهم مللعت بوون کو شیاپنه ل نهفدولی دهولهتهکا نافهندی دابههزرین و د سهردهمین دویفدا ئهو دهولهته بوویه ئیک ژ ئیک بهیزترین نیمپراتورییهتان ل رۆژ ههلاتا ناغین. حیسی د جیهانا کهفندا خودان شارستانییهتهکا بناقودنگ بوون و نهف شارستانییهته تیکهلهیهکه ژ شارستانییهتین رۆژ ههلاتا ناغین. مینا شارستانییهتین نهفدولا کهفن و میزوپوتامیا کو تیکهلهیهکه ژ شارستانییهتین مللعتین نهفدولا کهفن وکو لوفی، خاتی، پالا و شارستانییهتین مللعتین میزوپوتامیا وکو بابل و خوری، نهفان شارستانییهتان کاریگهریهکا مهرن ل سهر شارستانییهتا حیسییان کریهه و ههمی لایهنین شارستانی بخوقه گرتینه. بهلی زیدهباری ههجوونا نهفی کاریگهرییه شارستانییهتا حیسی خودان چهنین تاییهتیهندین جیواژین شارستانی بوون.

۲- حیسییان ریکخستهکا پیشکهفتی د لایهنی کارگیری و سیاسیدا ههجوو ژهر هندئ بوویه نهگهری ئهو چهنئ ل ئهو سهردهمی ههفرکییا ئهوان دهولهتین زلهیز بکهن. وکو شاهنشینا مسری و نیمپراتورییهتا بابل، ژهر کو شاهی حیسی دهستههلاتهکا بیسنوور د ریفهرنا دهستههلاتیدا ههجوو. ههروسا

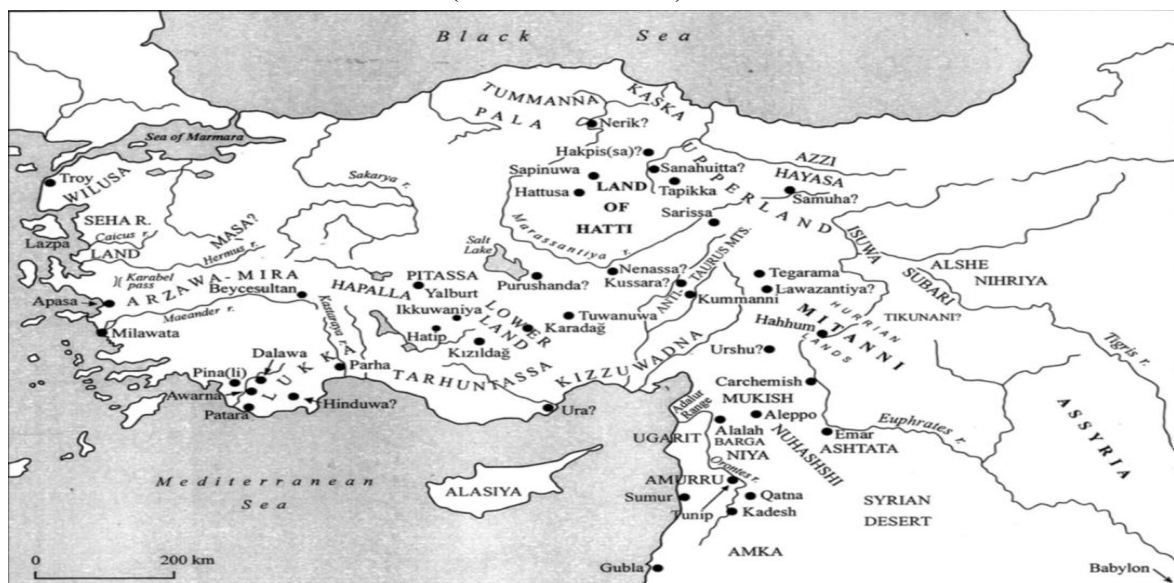
٦- مللەتی حیسى خودان یاساین تایبەت یین نفیسی بوون، ئەوان گرنەهیهکا زۆر ب دادوەری و یاسایی دایه و چەندین دادگەهین تایبەت هەبوون. بەلێ بریاردان ل سەر سزاین مەزن دەهستی شاھیدا بوون و ئەقان یاسایا پۆلەکی مەزن دریکخستنا لایەنی ریفەهرنی د شاھنشینا حیسیدا هەبوو. ژبەر کو خەلکی ئەوی سەردەمی و سا هزر دکر ناخفتنا شاھی ناخفتنا خوداونداییه، لەورا ئەوان دگوتن دقیت ئەم بریارین شاھی جییهجی بکەن. ژبەرەندئ ئەک بوو ل سەر ئەوان ریزی ل یاسایی بگرن و د بیروباروهرین حیسیداندا یاسا و دادوەری ئارامیا وەلاتئ ئەوان دیاریزیت. ب ئەق چەندئ ئەقان یاسایا شیا جفاکی حیسى ریکبێخیت و ئاشتییی پەیدا بکەت.

پاشکو

(وینەى نهخشەى شاهنشینن ئەندەوول و سوریا و میزوپوتامیا)

(الربيعى، 2020، 328).

(وینەى نهخشەى شاهنشینا حیسیدان یا کەش)

(Nogay, 2019, 212).

24. Reyhan, Esmâ (2017), hitit Devleti'nde siyaset ve yönetim, Ankara.
25. Sivas, Taciser (2018), uygarlık tarihi, Eskişehir.
26. Sivas, Taciser (2019), genel uygarlık tarihi, Eskişehir.
27. Tanrısever, Berkay Necati (2016), Çiviyazılı Hitit kanunlarında insan yaralama ve öldürme cezaları, Yayınlanmamış lisans tezi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara Üniversitesi, Ankara.
28. Turgut, Ferda Gökçe (2018), Hitit diplomasisi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Hitit Üniversitesi, Çorum.
29. Uğurlu, Burak Han (2023), Hitit sosyo-ekonomik yapısının konut mimarisine yansıması, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa.
30. Ünal, Ahmet (2002) Hititler devrinde Anadolu, 1.cilt, İstanbul.
31. Yıldırım, Recep (2012), Eskiçağa tarihi ve uygarlıkları uygarlık tarihine giriş, Ankara.
18. Memiş, Ekrem (2019), eskiçağ medeniyetleri tarihi 5.baskı, Bursa.
19. Narçin, Ali (2016), Dünya uygarlıkları hitit Anadolu rüzgârları, İstanbul.
20. Nogay, İrem Şükran (2019), Hitit krallığında diplomatik evlilikler, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
21. Özdemir, Halil (2020), Hitit kültür ve dininin günümüz Anadolu kültürü ile benzer yanları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.
22. Özen, Esra Saçma (2016), Hitit çivi yazılı belgeler ışığında kraldan görevlilere direktif metinleri, Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazi Üniversitesi Ankara.
23. Özgül, Evim (2008), Hitit sanatı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü), Afyonkarahisar.

نظام الحكم في المملكة الحثية القديمة (1450-1680 ق.م)

الملخص:

يعد نظام الحكم في المملكة الحثية القديمة من الموضوعات الرئيسية والمهمة في دراسة تاريخ هذه الدولة، إذ كان الحثيون من أوائل من أسسوا دولة مركزية في منطقة الأناضول. وقد أدوا دورا بارزا في المسارين السياسي والثقافي في الشرق الأدنى القديم. تميز النظام الحاكم في الإمبراطورية الحثية بتنظيم إداري وسياسي متطور، أتاح لها القدرة على منافسة القوى العظمى في ذلك العصر، مثل الإمبراطوريتين المصرية والبابلية. يتناول هذا البحث طبيعة السلطة في الدولة الحثية، مع التركيز على النظام الملكي الذي منح الملك صلاحيات مطلقة في الحكم. ورغم مركزية السلطة الملكية، فقد شاركه في إدارة شؤون الدولة مجلسان، هما "البانكو" (Panku) و"الطوليا" (Tulya)، واللذان اضطلعوا بأدوار استشارية وتنظيمية، إلا أن الكلمة الفصل في اتخاذ القرارات كانت دائما بيد الملك. يتناول هذا البحث بإيجاز التاريخ السياسي للإمبراطورية الحثية القديمة والمراحل المختلفة التي مرت بها. كما يسلط الضوء على نشأة الإدارة وتطورها ضمن بنية الدولة الحثية، ويعرض الهيكل الإداري ودوره في تسخير شؤون الإمبراطورية. وبينما من خلال الدراسة كذلك الأدوار المحورية التي أداها كل من الجيش في تنظيم وإدارة الدولة الحثية. وفي الختام يستعرض البحث القوانين الحثية وأثرها في إدارة المملكة، إلى جانب الدور الذي قامت به المحاكم في تطبيق تلك القوانين وضمان سير النظام الإداري.

الكلمات الدالة: المملكة الحثية القديمة، نظام الحكم، خاتوشا، مجلس بانكو، مجلس توليا.

THE SYSTEM OF GOVERNMENT IN THE ANCIENT HITTITE KINGDOM (1680-1450 B.C.)

ABSTRACT:

The structure of government in the ancient Hittite kingdom is an elementary and essential topic in the study of its history. The Hittites were among the first to establish a centralized state in Anatolia. They played an important role in the political and cultural developments of the ancient Near East. The ruling system in the Hittite Empire was distinguish by an enlightened administrative and political organization, enabling it to play with the great powers at that period, such as the Egyptian and Babylonian empires. This study look into nature of power in the Hittite state, focusing on the monarchy, which granted the king absolute powers of government. Despite the centralization of royal authority, two councils shared the management of state affairs with him: the Panku and Tulya. These councils played advisory and regulatory roles, but the final say in decision-making always rested with the king. This study briefly examines the political history of the ancient Hittite Empire and the various stages it went through. It also sheds light on the origins and development of administration within the Hittite state structure, presenting the administrative form and its role in managing the empire's affairs. The study also demonstrates the pivotal roles played by the army in organizing and administering the Hittite state. eventually, the study reviews Hittite laws and their impact on the administration of the kingdom, along with the role played by the courts in implementing these laws and ensuring the smooth running of the administrative system.

KEYWORDS: Ancient Hittite kingdom, Government system, Hattušša, Panku board, Tulya board.